KOLONIALISME EN NAZISME. JOSEPH MAES OVER DE 'EURO-AFRIKAANSE LEVENSRUIMTE' EN DE 'DIETS-AFRIKAANSE UNIE' BINNEN HET MUSEUM VOOR BELGISCH-CONGO (1925-1960)

- Maarten Couttenier -

Het Congomuseum in Tervuren werd in 1898 opgericht door Leopold II en was gehuisvest in het gebouw dat een jaar eerder voor de wereldtentoonstelling had gediend. De tentoonstelling in dat *Palais des Colonies* speelde van bij aanvang een belangrijke rol in de creatie van een ideaalbeeld van de kolonisatie in Congo, een wingebied dat de facto was gebaseerd op militaire onderwerping en economische exploitatie ten voordele van de metropool.[1] Na de overname van de kolonie door de Belgische staat (1908) kreeg het ministerie van Koloniën (MK) zeggenschap over het Museum van Belgisch-Congo (MBC). De evolutionistische boodschap in de tentoonstelling over 'primitieve' Congolezen die onder invloed van de 'beschaafde' blanken richting 'civilisatie' moesten 'evolueren', bleef ongewijzigd en paste naadloos binnen de koloniale propaganda.[2] Na de verhuizing naar het nieuwe (en huidige) museum, kreeg Joseph Maes de leiding over de afdeling etnografie. Het zou de start betekenen van een enorme aangroei van de collecties die Maes deels zelf in Congo tijdens een 'missie' vlak voor de Eerste Wereldoorlog verzamelde.

I. Inleiding

Zoals reeds werd aangetoond in *Congo tentoongesteld,* een boek dat vooral inging op de periode 1882-1925, was Maes aanvankelijk een aanhanger van het Brits evolutionisme.[3] Vanaf 1912, niet toevallig na een bezoek aan Duitsland werd hij een voorstander van het diffusionisme. Maes, die geografie had gestudeerd aan de RUG waar Duitse geografen als Friedrich Ratzel grote invloed hadden, noemde evolutionisme plots tijdverlies en ging vanaf nu op zoek naar gelijkenissen tussen voorwerpen van naburige volkeren waarna hij *Kulturkreisen* probeerde af te bakenen op kaarten.[4] De flamingant Maes publiceerde de eerste resultaten, die minder goed pasten binnen de koloniale propaganda, bovendien in het Nederlands in het Vlaamsgezinde tijdschrift *Onze Kongo,* en niet in de Franstalige annalen van het museum. Dit verhaal is gedocumenteerd.[5]

Hier willen we echter vooral ingaan op de periode na 1925 en vervolledigt daarmee het bestaande beeld van Joseph Maes dat in *Congo tentoongesteld* werd geschetst.[6] Deze aanvullende biografische studie, al is ze gericht op één persoon, biedt daarbij een venster op bredere en ongekende aspecten uit de wetenschapsgeschiedenis, de geschiedenis van de Vlaamse Beweging en uit de Belgische kolonisatie tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog. Zo zal er ten eerste aandacht worden besteed aan de invloed van het fascisme en geografische noties als 'levensruimte' op Maes' denken. Daarnaast werpen we licht op de verhouding tussen de Vlaamse Beweging en de Belgische kolonisatie in het interbellum, een relatie die tot nu toe vooral werd onderzocht voor de periode voor- en nadien.[7] Tot slot biedt dit artikel, dat op een uitgebreid en diepgaand bronnenonderzoek is gebaseerd, een zicht op de *Tensions of Empire* tussen kolonialen in België en Congo en tussen zij die de kant kozen van de geallieerden of meewerkten met de bezetter.[8] Bambi Ceuppens en Guy Vanthemsche stelden al dat het onderzoek naar die tweede categorie meer aandacht verdiende. Ook hier vult dit artikel een leemte.[9] De rode draad doorheen het geheel wordt gevormd door de vraag hoe Maes omging met de ideologische spanningen in België en de tegenstrijdigheden tussen zijn eigen dromen, de complexe situatie in Zuid-Afrika en de koloniale plannen van de Duitse bezetter.

II. Maes en het museum

Maes' blijvende bewondering voor Duitsland werd na de Eerste Wereldoorlog problematisch, en dat om verschillende redenen. Ten eerste leidde de Grote Oorlog in België tot enorm veel slachtoffers en grote materiële schade, zeker in de westhoek waar Maes geboren was (Ingelmunster, 3

1. Maarten Couttenier, "The Congo Museum (1898–1910): On Collaboration, Conflict, Bureaucracy and Immorality", *History and Anthropology,* 34/4, 2023, 650-672.
2. Maarten Couttenier, Albertine Libert & Patrick Mudekereza, *Het Congopanorama 1913. Koloniale illusie doorprikt,* Tervuren, 2025.
3. George W. Stocking, *Victorian Anthropology,* New York, 1987; Maarten Couttenier, *Congo tentoongesteld. Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882-1925),* Leuven, 2005.
4. Henri Nicolaï, "De geografie", in Robert Halleux, Jan Vandersmissen, Geert Vanpaemel & Andrée Despy-Meyer, (red.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000,* 2001, deel 1, 211; Glenn Penny, *Objects of Culture: Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany,* Chapel Hill, 2002.
5. Joseph Maes, "Snaarspeeltuigen in Belgisch Kongo", *Onze Kongo,* 3/4, 1912, 359-389; Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders? Koloniale Vlaamse visies op blank en zwart in Belgisch Congo,* Gent, 2003, 185.
6. Maarten Couttenier, *Congo tentoongesteld,* 235-312.
7. Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders?,* xi. Joachim Traest, "Van Vlaams-Katanga tot Diets-Afrika". Vlaamsgezinden en Groot-Nederlandse koloniale ambities in Congo (1885-1918)", *Wetenschappelijke Tijdingen,* 83/3, 2024, 301-333; Hidde Slotboom, "Congo en de Vlaamse Beweging", *DEVB,* website van de Encyclopedie van de Vlaamse beweging, <https://encyclopedievlaamsebeweging.be/nl/congo-en-de-vlaamse-beweging>, geconsulteerd op 16 januari 2026.
8. Frederick Cooper & Ann Laura Stoler, "Between Metropole and Colony. Rethinking a Research Agenda", in Frederick Cooper & Ann Laura Stoler, (ed.), *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World,* Los Angeles, 1997, 1-56.
9. Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders?,* 203; Guy Vanthemsche, "To Involve – Or Not to Involve – the Congo in the War (1940-1941): Hesitant and Conflicted Belgian Elites", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire,* 100, 2022, 491.

juli 1882). Het feit dat Maes zich na de bezetting tegen de herdenking van de doden keerde, werd hem niet in dank afgenomen. Zo werd in 1921 een tweetalig monument opgericht in het MBC ter nagedachtenis van de Belgische koloniale ambtenaren die stierven tijdens de oorlog.[10] Volgens latere getuigenissen zou de flamingant Maes bij de inhuldiging de "Oud-Strijdersbond en den Bond der Weggevoerden buitengewoon gesmaad" hebben.[11] Ondanks Maes' protest werden er jaarlijks bloemen neergelegd. Ten tweede is het van belang om erop te wijzen dat de oorlog niet alleen was uitgevochten in Europa maar ook in Afrika.[12] Belgische officieren en Congolese soldaten van de *Force publique* streden er tegen Duitse troepen die een *Mittelafrika* wilden realiseren, een koloniaal rijk dat zich van de Indische tot de Atlantische Oceaan zou uitstrekken, onder andere door de inname van Congo. Na de nederlaag en de ondertekening van het Verdrag van Versailles (1919) verloor Duitsland echter zijn kolonies. Het voormalige *Deutsch-Ostafrika* werd opgesplitst in Tanganyika en Ruanda-Urundi, gebieden die door de Volkenbond respectievelijk onder mandaat van Groot-Brittannië en België werden geplaatst. De Unie van Zuid-Afrika (UZA) bestuurde vanaf 1915 *South West Africa,* het voormalige *Deutsch-Südwestafrika* (nu Namibië). Duitse wetenschappers, bedrijfsleiders, politici en militairen, waaronder Adolf Hitler en oud-koloniaal Franz Ritter von Epp, eisten nadien de teruggave van 'hun' gebieden op.[13] Nadat de Britten tijdens de conferentie in Versailles hadden gewezen op het 'barbaarse' gedrag van de Duitsers in Namibië, trachtte de Duitse propagandamachine de idee van een 'Duitse schuld' te weerleggen door te wijzen op het wangedrag van de Britten in India en de Belgen in Congo.[14] Zoals nog zal blijken, was Maes eerder begripvol voor de Duitse eis tot teruggave van Ruanda-Urundi. Heel anders reageerde hij als het over Congo ging. Ten derde zocht Maes, ondanks de hierboven beschreven context, na de oorlog actief contact op met de voormalige bezetter. Hij publiceerde in Duitse tijdschriften, onderhield briefwisseling met wetenschappers in Duitsland en ontving hen in Tervuren. Maes stelde zelfs voor om in Congo stukken te laten verzamelen voor Leo Frobenius en zijn *Institut für Kulturmorphologie* (IfK), al werd hij door zijn directeur Henri Schouteden teruggefloten.[15] Wanneer Frobenius later Maes uitnodigde voor de tentoonstelling *Das Urbild* in Frankfurt werd hem geen officiële toelating verleend door het MK.[16] De contacten met Duitse collega's lagen bijzonder gevoelig bij veel Belgische kolonialen en wetenschappers die soms gevangen hadden gezeten in Duitsland of familieleden hadden verloren tijdens de oorlog, denk maar aan Henri Pirenne.[17]

Maes' Vlaams-nationalistische houding verhardde in de jaren 20 en 30. Hij steunde de eis voor amnestie voor activisten uit de Eerste Wereldoorlog en keerde zich ook tegen de overheersing van het Frans binnen het MBC. Zo publiceerde hij in 1925 een bezoekersgids voor het museum bij de uitgeverij De Sikkel van Eugène de Bock die vanwege zijn activisme tijdens de Eerste Wereldoorlog was ontslagen uit de Antwerpse stadsbibliotheek. Via zijn uitgeverij trachtte de Bock auteurs

10. KMMA, HA.02.0040.47, Brief van het MK aan de Haulleville, 23 juli 1921.
11. AR, Krijgshof arrest Maes, Verhoor van getuigen, 19 februari 1945.
12. Griet Brosens, *Congo aan den Yser. De 32 Congolese soldaten van het Belgisch leger in de Eerste Wereldoorlog,* Antwerpen, 2013.
13. Benjamin Madley, "From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe", *European History Quarterly,* 35/3, 2005, 429-464; Ben Kiernan, *Blood and Soil, a World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur,* New Haven, 2007, 36.
14. Mads Bomholt Nielsen, "Selective Memory: British Perceptions of the Herero–Nama Genocide, 1904–1908 and 1918", *Journal of Southern African Studies,* 43/2, 2017, 315-330; Jolanda Ballhaus, "The Colonial Aims and Preparations of the Hitler Regime 1933-1939", in Helmuth Stoecker, (ed.), *German Imperialism in Africa. From the Beginnings until the Second World War,* London, 1986, 347-349.
15. KMMA, AA.02, A/16, Brief van Frobenius aan het MK, 26 juni 1926; Maes aan Schouteden, 5 juli 1927; Schouteden aan de minister van Koloniën, 11 juli 1927.
16. KMMA, AA.03, S4, Brief van Schouteden aan Frobenius, 22 juli 1936; AA.02, E10, Brief van Directeur Général van het MK aan Schouteden, 18 juli 1936.
17. Maarten Couttenier, *Anthropology and Race in Belgium and Congo (1839-1922),* New York, 2024, 320.

Herdenking bij het monument voor de Belgische slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog in het Museum voor Belgisch-Congo. AP.0.0.20617, collectie KMMA Tervuren ; foto KMMA, 1923 © KMMA.

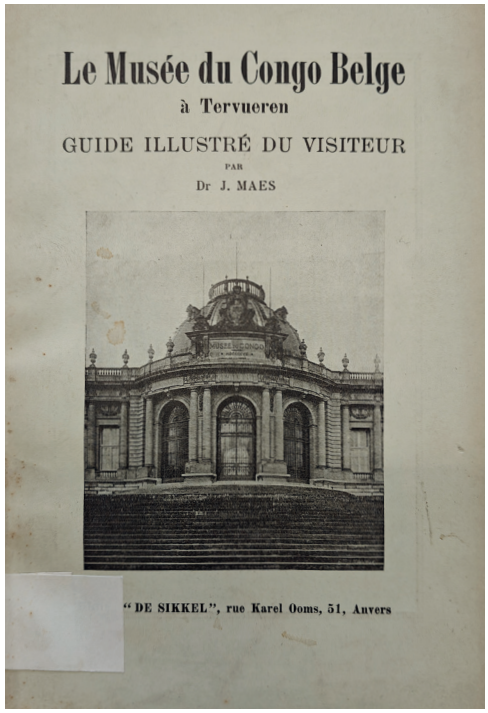
Groepsfoto van het personeel van het MBC tijdens de Semaine Sociale Universitaire in 1932. Joseph Maes staat op voorste rij (met hoed in de hand) naast directeur Henri Schouteden (rechts van hem). AP.0.0.31370, collectie KMMA Tervuren ; foto KMMA, 1932 © KMMA.

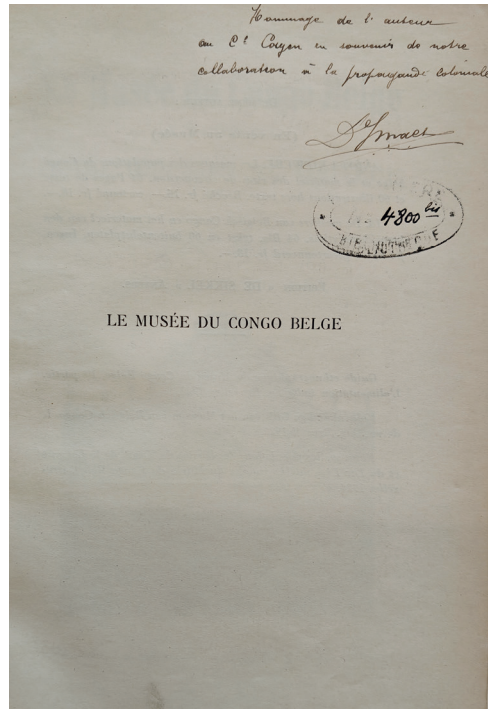
te groeperen tegen de Franstalige elite in België.[18] Dat de gids niet was uitgegeven door het MBC, veroorzaakte groot ongenoegen bij Schouteden.[19] De gids was daarom niet te koop in het museum. De katholieke Maes werd wel gesteund door de nieuwe katholieke minister van Koloniën Henri Carton de Tournai, die voorstander was van een gids die bijdroeg tot de koloniale propaganda.[20] Op de voorpagina van de gids prijkte een foto van de achtergevel van het MBC. De foto was niet lukraak gekozen en was een aanklacht tegen het feit dat enkel de Franstalige naam van de instelling te zien was: *"MUSEE du CONGO MDCCCCVIII"*. Op de ingangsdeuren van het museum, aan de overkant, stond de naam in beide landstalen vermeld, maar als die openstonden, werd het opschrift 'onzichtbaar', aldus Maes. In zijn gids, die nog in het Frans werd gepubliceerd, stelde Maes al dat het museum een belangrijke educatieve rol speelde en een koloniale mentaliteit in België moest vormen met als doel *"d'extirper complètement cette maladie absurde, la vanité de s'expatrier, la peur d'aller au Congo"*. De instelling moest aantonen dat er voor de jeugd nieuwe carrièremogelijkheden in Congo waren weggelegd, weg uit het zogezegd overbevolkte België.[21]

Na de invoering van de taalwet voor bestuursaangelegenheden in 1932 verscherpte Maes' toon. Hij deed meermaals zijn beklag over taalkwesties en eiste dat zijn Franstalige collega's hem aanspraken in het Nederlands.[22] Maes merkte ook op dat veel personeelsleden eentalig Frans waren en dat Vlamingen vaak geleid werden door een Franstalige hiërarchisch overste. Na de invoering van tweetalige labels in het museum bleef hij protesteren omdat in 80% van de gevallen eerst het Frans werd vermeld. De Nederlandse vertaling bleef bovendien vaak een onleesbare "broebeltaal".[23] Ook in de officiële briefwisseling werd vaak enkel Frans gebruikt of werd zelden voorrang gegeven aan het Nederlands. En alhoewel Maes in 1935 zijn *Fetischen of tooverbeelden uit Kongo* in het Nederlands kon publiceren in de Annalen van het museum, waren de omslagen van het volume nog steeds eentalig Frans. Tot slot correspondeerde Maes met bezoekers, zoals Adelfons Henderickx, katholiek politicus en activist tijdens de Eerste Wereldoorlog, die het MBC wilde bezoeken met een Nederlandstalige gids.[24]

Ook na de machtsgreep van Adolf Hitler in 1933 bleef Maes interesse tonen voor Duitse wetenschappers. Hun 'expedities', die gerealiseerd werden ondanks de herstelbetalingen, konden op zijn bewondering rekenen.[25] Die houding werd ongetwijfeld gevoed vanuit eigen frustratie omdat Maes zelf geen kans meer kreeg om naar Congo te reizen. Alhoewel collega's wel nog de toelating kregen, werd Maes deze droom door Schouteden ontzegd. De directeur vermeed immers zelf om naar de kolonie te reizen omdat Maes, wetenschapper met de meeste dienstjaren, dan tijdens zijn afwezigheid waarnemend directeur zou worden. Schouteden bleef op post en ontzegde Maes dus wat hij eigenlijk zelf wenste.[26] Bovendien

18. Yves T'sjoen, "Achter de trommels: het Afrikaner nationalisme als bouwsteen voor het ideologische discours van de Vlaamse Beweging (ca. 1875-1921)", *Werkwinkel,* 2/1, 2007, 60.
19. KMMA, AA.02, A/1, Brief van de Haulleville aan de minister van Koloniën, 21 februari 1925; AA.02, RVII/1, Brief van de Haulleville aan de minister van Koloniën, 5 februari 1921.
20. KMMA, AA.02, A/1, Brief van de minister van Koloniën aan de Haulleville, 28 februari 1925.
21. Joseph Maes, *Le Musée du Congo Belge à Tervueren. Guide illustré du visiteur,* Anvers, 1925, 11-13.
22. KMMA, AA.02, E Bataire, Brief van Maes aan Schouteden, 27 juli 1938; Schouteden aan de minister van Koloniën, 28 juli 1938; Eline Sciot, "Performing science amongst the filing cabinets. Women, anthropology and museums in Belgium (1930-1970)", *History and Anthropology,* 29/5, 2018, 620-644.
23. MBZ, AA, D 61, 3863, 157, Brief van Maes aan de minister van Koloniën, 14 februari 1938.
24. KMMA, AA.02, E10, Brief van Henderickx aan Maes, 29 februari 1940; Maes aan Henderickx, 5 maart 1940; Schouteden aan Maes, 23 maart 1940; Maes aan Schouteden, 21 maart 1940; Schouteden aan Maes, 19 maart 1940; Dirk Luyckx & Martin Schoups, "Henderickx, Adelfons", *DEVB,* website van de Encyclopedie van de Vlaamse beweging, <https://encyclopedievlaamsebeweging.be/nl/henderickx-adelfons>, geconsulteerd op 16 januari 2026. Hidde Slotboom, "Congo en de Vlaamse Beweging"; Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders?,* 203 en 208.
25. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur", *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies (TBVAS),* 4/1, 1934, 129; Id., "Afrikaansche Literatuur", *TBVAS,* 6/2, 1936, 260.
26. Interview met Dirk Thys van den Audenaerde door de auteur, 15 juli 2009.

Maes' bezoekersgids Le Musée du Congo Belge à Tervueren. Guide illustré du visiteur met opdracht aan Cayen "en souvenir de notre collaboration à la propagande coloniale". Bron : foto door de auteur.

had Maes zich kandidaat gesteld om het MBC te leiden na het vertrek van directeur Alphonse de Haulleville in 1927.[27] Het was echter Schouteden die het roer overnam tot 1947. Maes was sinds 1919 afdelingshoofd en zou nooit verder opklimmen. Zijn frustratie over zijn "uitsluiting" tot alle verdere bevorderingen blijkt uit het feit dat hij zich in briefwisseling verschillende keren uitgaf als directeur van het MBC.[28] Het aangevoelde gebrek aan promotiekansen kan deels verklaren waarom Maes trachtte buiten het museum en de Belgische landsgrenzen meer aanzien te verwerven.

Maes engageerde zich ook politiek; hij sloot zich aan bij het VNV en nam deel aan de grote massabetoging voor Amnestie in Brussel op 23 mei 1937.[29] De demonstranten eisten volledige amnestie voor oud-activisten en de Vlamingen die tijdens de oorlog met Duitsers hadden samengewerkt aan het oostfront. Onder de prominenten bevonden zich Frans Van Cauwelaert en VNV-leider Staf De Clercq. Reimond Tollenaere, propagandaleider van het VNV, was geboren in Oostakker waar Maes lagere school liep.[30] Laatstgenoemde volgde trouwens zijn humaniora in het Sint-Jozefscollege te Tielt. Mogelijks werd hier al zijn interesse gewekt voor het Vlaams nationalisme en Afrikaners in Zuid-Afrika, waarover later meer. In 1898, wanneer Maes zijn laatste twee jaren van de humaniora aanvatte, was Cyriel Verschaeve immers zijn poëzisleraar.[31] Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam Maes een prominentere plaats in binnen het VNV, een partij die een onafhankelijk Vlaanderen nastreefde men onder de vleugels van het Derde Rijk. In augustus 1940 riep Staf De Clercq iedereen op om zich aan te sluiten bij het VNV. De eerste oproep werd ondertekend door 26 'stille soldaten', onder wie Borms, Wies Moens en Joseph Maes.[32] Die laatste tekende met een afgekorte, meer Vlaams ogende naam "Prof. Dr. Jos. Maes". Zoals Bruno De Wever al aantoonde, volgden nadien nog andere lijsten en handtekeningen waarmee het VNV werkte aan een intense verruimingsoperatie.[33]

III. Maes en de oorlog

De inval van de Duitse troepen zette Tervuren en het MBC in rep en roer. De kelders van het museum deden dienst als schuilplaats voor vluchtelingen en collecties. Na enkele dagen was het museum weer geopend. In tegenstelling tot zijn collega's zocht Maes bewust toenadering tot de bezetter, wat onvermijdelijk tot spanningen leidde.[34] Ook in de politieke en economische wereld liepen de meningen over samenwerking met Duitsland trouwens sterk uiteen. Daar waar de Belgische regering, de minister van Koloniën incluis, naar Frankrijk en Groot-Brittannië vluchtte, bleef Leopold III in bezet België. Ook Alphonse Cayen, *administrateur délégué* van het erg invloedrijke koloniale bedrijf *Société internationale Forestière et Minière du Congo* en medestander van de koning, koos openlijk de kant van de bezetter.[35] Het was dan ook niet per toeval dat Maes een exemplaar van zijn museumgids naar Cayen opstuurde en in een brief liet weten dat wekelijks 300 Duitse soldaten en officieren het MBC bezochten.[36] Onder hen ook de reeds genoemde von Epp, die in Zuidwest-Afrika had meegewerkt aan de genocide tegen de Herero en Nama en in Bavaria aan de uitroeiing van Joden en Roma. Von Epp leidde vanaf 1934 het *Kolonialpololitisches Amt* (KPA), de administratie waar later het toekomstige Duitse koloniale rijk werd

27. KMMA, AA.02, E10, Brief van Maes aan het MK, 17 juni 1941.
28. KMMA, AA.02, E10, Brief van Vanhove aan Olbrechts, 9 mei 1952; Olbrechts aan Vanhove, 12 mei 1952.
29. MBZ, AA, D 61 Maes, 3863, 159 Divers, Brief van Justin De Vreese aan Maes, 7 februari 1939.
30. Pieter Jan Verstraete, *Reimond Tollenaere. Biografie,* Kortrijk, 1996.
31. Romain Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve. Biografie,* Tielt, 1998, 57-58; Dirk Vansina, *Verschaeve getuigt,* Brugge, 1956, 98-100.
32. *Volk en staat,* 25 augustus 1940, 1.
33. Bruno De Wever, *Greep naar de macht: Vlaams-Nationalisme en Nieuwe Orde: het VNV 1933-1945,* Tielt, 1994, 365.
34. KMMA, AA.03, D15 Rapports annuels, Verslag van Schouteden aan de minister van Koloniën, 17 juli 1941.
35. Guy Vanthemsche, "To Involve", 506-507.
36. MBZ, AA, D 61 Maes, 3862, 144, Brief van Maes aan Engels en Cayen, 27 september 1940.

voorbereid, in het geval Duitsland de oorlog zou winnen. Von Epp beschikte over een uitgebreide staf die verdeeld was over afdelingen in München en Berlijn. Daarenboven werden er twee *Dienststelle* opgericht in Parijs en Brussel. In oktober 1940 gaf Hitler de opdracht om van hieruit zoveel mogelijk bruikbare (lees: economische) informatie te verzamelen.[37] Franz Hasslauer had de leiding over de afdeling in België waar informatie werd verzameld binnen het MK en MBC. Na onderzoek over grondstoffen in Congo bleken de "mogelijkheden van benuttiging […] aan het oneindige" te grenzen.[38] KPA-leden bouwden ook een netwerk van relaties uit waarbij Duitsgezinden en tegenstanders van de Nieuwe Orde in kaart werden gebracht. Maes viel in de eerste categorie maar werd omschreven als *"etwas zerfahrenen"* in zijn voorkomen en geschriften, waardoor er enige diplomatie nodig werd geacht om *"den allzu Eifrigen auf sein besonderes Gebiet zu beschränken"*.[39] Zoals Wolfe Schmokel al opmerkte, was een niet-bestaand rijk nog nooit zo goed georganiseerd.[40]

Een overijverige Maes bleef Duitse wetenschappers ontvangen en verzorgde publicaties en lezingen in Duitsland. Zo sprak hij in 1941 over *Land und Leute in Urundi und Ruanda* aan de universiteit van Keulen. Maes had er contact met NSDAP-lid Martin Heydrich die ook het *Rautenstrauch-Joest-Museum* leidde.[41] Nadat dit museum volledig werd verwoest door bombardementen van de geallieerden, contacteerde Maes Heydrich met het voorstel om een nieuw museum in te richten: "Wat gedaan is, blijft gedaan, laat ons bij klacht en jammer niet blijven stilstaan. Sursum corda… Hoog de harten… hoog de ziel, en aan 't werk. Labor improbus omnia vincit…".[42] In 1942 gaf Maes opnieuw lezingen over hetzelfde beladen onderwerp: de Belgische mandaatgebieden die ooit deel uitmaakten van het Duitse imperium. Hij sprak hierover in het *Palace Hôtel* in Brussel, voor een Duits publiek, en in Duitsland zelf.[43] Maes werd ook uitgenodigd door het IfK waar Frobenius was opgevolgd door Adolf Ellegard Jensen.[44] Om zijn lezingen te organiseren, correspondeerde Maes met Bernatzik, maar ook met Franz Petri, hoofdverantwoordelijke voor de Duitse cultuurpolitiek in bezet België.[45] Maes vroeg Petri ook om de tekst van zijn wandelvoordracht te laten vertalen in het Duits, een taal die hij blijkbaar niet machtig was, ondanks de lessen Duits van zijn leraar Verschaeve die de taal wel goed beheerste en van zijn leerlingen de bijnaam Goethe kreeg.[46]

Maes verzorgde bovendien publicaties in Duitse kranten en tijdschriften, zoals de *Deutsche Kolonialzeitung* en *Paideuma,* een uitgave van het IfK.[47] In *Umschau in Wissenschaft und Technik,* een propagandatijdschrift in dienst van het Derde Rijk, schreef Maes over de 'verloren' Duitse kolonies.[48] In een anoniem gepubliceerd artikel in *Kolonie und Heimat,* een uitgave van de *Reichskolonialbund* onder leiding van von Epp, beschrijft

37. Klaus Hildebrand, *Vom Reich zum Weltreich: Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945,* München, 1969, 705; Guy Vanthemsche, "To Involve", 497. Markus Mosen, *Der koloniale Traum. Angewandte Ethnologie im Nationalsozialismus,* Bonn, 1991,125-134.
38. AR, Sekwester 1940-1945, 3061, Colpaert, Koloniaal-economische beduiding van Kongo en enkele daaruitstammende problemen, 1 juni 1942.
39. AR, Sekwester 1940-1945, 3062, 21 juni 1941.
40. Wolfe Schmokel, *Dream of Empire: German Colonialism, 1919-1945,* New Haven, 1964, 160.
41. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, III/1, Brief van Heydrich aan Maes, 27 juni 1941.
42. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, III/18, Brief van Maes aan Heydrich, 27 april 1942.
43. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, XX/7, Brief van Maes aan Petri, 27 januari 1942.
44. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/19, Brief van Maes aan Trimborn, 23 februari 1942; II/1, Hermann Trimborn aan Maes, 17 oktober 1941;KMMA, AA.03, S1, Brief van Maes aan Schouteden, 27 april 1942.
45. Marnix Beyen, "Wetenschap, politiek, nationaal-socialisme de cultuurpolitiek van het Duits militair bezettingsbestuur in België, 1940-1944", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis,* 11, 2003, 47-70.
46. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, XX/7, Brief van Maes aan Petri, 27 januari 1942; Romain Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve,* 59.
47. Joseph Maes, "Das Kongobecken", *Deutsche Kolonialzeitung,* 53/6, 1941, 135-136; Id., "Die soziale und kulturelle Bedeutung der Kabila-Figuren aus Belgisch-Kongo", *Paideuma, Mitteilungen zur Kulturkunde* 2/ 6-7, 1943, 249-267.
48. Id., 'Ruanda. Land und Leute in unserer alten Kolonie Deutsch-Ostafrika', *Umschau in Wissenschaft und Technik* 46/28, 1942, 419-421.

de auteur de tentoonstelling in Tervuren met een duidelijke boodschap; de opstelling toont wat andere volkeren wel hebben en wat aan Duitsland verloren ging.[49] Maes betreurde overigens dat in eigen land *Illustration Congolaise* niet meer verscheen. Volgens de katholieke en antisemitische Maes vormde de koloniale beursrubriek in de oorlogskranten wel nog het "tastbaar bewijs" van het "hebzuchtig spekulatief belang dat men in enkele super-patrioten middens van ons land voor Kongo nog aanvoelt en door de Judeo-maçonnische grootfinanciebazen van ons land en hun overzeesche meesters op de kap van de argelooze volksmassa meesterlijk uitgebaat wordt!"[50]

De meest problematische contacten onderhield Maes echter met Hugo Adolf Bernatzik, de bekende Weense etnoloog en lid van de NSDAP.[51] In *Die Große Völkerkunde* (1939) kwam hij op voor het behoud van lokale culturen om gekoloniseerden beter te kunnen inzetten als arbeidskrachten in een koloniale economie. Ondanks felle kritiek van antropologen in Duitsland, noemde Maes het driedelig werk een prachtstudie en een initiatief ten dienste van "land en volk, opvoeding, wetenschap en grootsche toekomst!".[52] Bernatzik omschreef Maes dan weer als een Duitsgezinde Vlaming, expert in zijn vakgebied en een *"zuverlässiger Arbeiter"*.[53] Maes werkte ook mee aan Bernatzik's *Afrika. Handbuch der angewandten Völkerkunde* (1947), een project dat rijkelijk werd gefinancierd door het KPA dankzij diens goede contacten met von Epp. Het boek werd dan ook gezien als basis voor het toekomstig nazistisch koloniaal beleid. Bernatzik werd door von Epp in augustus 1940 naar Parijs en Brussel gestuurd om materiaal te verzamelen voor het handboek.[54] Op vraag van von Epp contacteerde Bernatzik Maes om materiaal bijeen te zoeken voor de publicatie. De brief besloot met: *"Heil Hitler!"*[55] Na contacten met Maes kon Bernatzik, foto's en delen van de *Bibliographie ethnographique du Congo belge et des régions avoisinantes* van het MBC naar *Generalconsul* Rudolf Asmis van de KPA-afdeling in Berlijn sturen. Maes bezorgde ook verschillende kaarten, onder andere over politieke grenzen, wegen, communicatiemiddelen en bevolkingsgroepen; een beslissing die hem later zuur zou opbreken.[56] De afdeling cartografie van het KPA verzamelde immers kaarten met het oog op een eventuele overname van de Belgische kolonie en zijn natuurlijke rijkdommen.[57] Ondanks het feit dat Bernatzik meende dat Maes *"etwas rasch und oberflächlich"* tewerk ging en verwikkeld was in veel conflicten met collega's en koloniale ambtenaren, leverde Maes de teksten over Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi. Andere bijdragen werden geschreven door Jensen en Hilde Klein. Laatstgenoemde vertaalde trouwens Maes' bijdragen in het Duits.[58] In 1941 koesterde Maes nog de ambitie om van het *Handbuch* het *"nec plus ultra"* te maken.[59] In de veronderstel-

49. "Am Kongo und im Kongo-Museum." *Kolonie und Heimat* 5/5, 1941, 102-103; Wolfe Schmokel, *Dream of Empire,* 40.
50. MBZ, AA, D 61 Maes, 3857, 42, Onuitgegeven boekbespreking van Adolf Dresler, *Die deutschen Kolonien und die Presse,* Würzburg, 1942.
51. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, VIII/2, Brief van Maes aan Hasslauer, 11 december 1940.
52. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur (1939-1940)", *TBVAS,* 11/1-2, 1941, 258; Markus Mosen, *Der koloniale Traum,* 54-57, 130-131, 143-146.
53. MBZ, AA, D 61 Maes, 3863, 159 Divers, Brief van Bernatzik aan Maes, 24 januari 1941; AR, Sekwester 1940-1945, 3061, Brief van Bernatzik aan Wenig, 31 oktober 1940.
54. Katrin Matczak, "Hugo A. Bernatzik: Ein kritischer Literaturbericht zum fachgeschichtlichen Forschungsstand", in Andre Gingrich & Peter Rohrbacher, (Hg.), *Völkerkunde zur NS-Zeit aus Wien (1938-1945),* Wien, 2021, 1009; Markus Mosen, *Der koloniale Traum,* 131-132, 147.
55. MBZ, AA, D 61 Maes, 3863, 159 Divers, Brief van Bernatzik aan Maes, 22 december 1940.
56. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, XXIII/47, Brief van Maes aan Bernatzik, 27 mei 1941; XXIII/48, Maes aan Bernatzik, 22 juni 1941; A/23, Maes aan Bernatzik, 17 juni 1942; XXIII/13, Maes aan Bernatzik, 24 januari 1941. Zie ook: MBZ, AA, D 61 Maes, 3863, 159 Divers, Brief van Bernatzik aan Maes, 24 januari 1941.
57. Wolfe Schmokel, *Dream of Empire,* 158; Richard Lakowski, "The Second World War", in Helmuth Stoecker, (ed.) *German Imperialism in Africa. From the Beginnings until the Second World War,* London, 1986, 396.
58. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/17, Brief van Maes aan Bernatzik, 23 december 1941.
59. AR, Sekwester 1940-1945, 3061, Brief van Bernatzik aan Asmis, 8 juli 1941; MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/11 en XXIII/49, Brief van Maes aan Bernatzik, 24 juni 1941.

ling dat Duitsland de oorlog zou winnen – dit is nog vóór de krijgskansen keerden in El Alamein en Stalingrad – voorzag Maes de publicatie van het boek op de dag dat Belgisch-Congo opnieuw toegankelijk zou zijn.

> *"Je ne me fais absolument aucune illusion à ce sujet, à l'heure actuelle nous avons à nous préparer pour chasser de l'Afrique centrale les usurpateurs étrangers qui s'y installent pour le moment en seigneurs et maîtres. Au premier appel de notre Roi, tous les vrais coloniaux belges seront sur la brèche et avec eux l'élite de notre jeunesse flamande est prête à prendre la place qui lui revient dans notre terre africaine".*[60]

Wie Maes bedoelde met de "buitenlandse usurpators" is al gebleken en hier wordt ook duidelijk dat Maes de kant koos van Leopold III. Wie "de echte koloniale Belgen" en de "Vlaamse jeugd" waren in Maes' denken komt nog aan bod.[61] Nadat het manuscript werd vernietigd bij een bombardement op het *Bibliographische Institut* in Leipzig, verscheen het boek alsnog na de oorlog in gewijzigde vorm.[62]

Maes' ideeën en samenwerking met de bezetter leidden onvermijdelijk tot conflicten binnen en buiten het MBC. Bij een bezoek van de *Commission de Surveillance* in september 1941, antwoordde Maes in het Nederlands wanneer Edouard De Jonghe de leden van de commissie in het Frans voorstelde. In een brief aan directeur Schouteden tekende Maes protest aan tegen zijn oud-collega van het *Bureau international d'ethnographie* die hem meermaals het "bevel" gaf Frans te spreken en hem "kwetsende verwijten" naar het hoofd slingerde.[63] Merk op dat Maes zich vlak voordien (tevergeefs) kandidaat had gesteld voor de post van algemeen directeur van de 2de Algemene Directie van het MK; een post die sinds 1928 in handen was van De Jonghe.[64] Maes kwam ook in conflict met Frans Olbrechts, een collega aan de Rijksuniversiteit Gent (RUG). In 1924 was Maes benoemd tot docent Fysische geografie en koloniale geografie, maar het was Olbrechts die de cursus Kunst der primitieve en half-beschaafde volkeren onderwees in Gent. Na de publicatie van Maes' *Moedereerebeelden uit Kongo* (1939) haalde Olbrechts zwaar uit. Hij wees op de vele slordigheden, het gebrek aan methode en de overhaaste werkwijze van Maes, wat resulteerde in een "crimineele abortus".[65] Maes weigerde Olbrechts nog te ontvangen en ontzegde hem de toegang tot de collecties.[66] Hij eiste een "eerherstellend onderzoek" van de minister van Koloniën en diende klacht in bij zijn directeur. Olbrechts antwoordde furieus en diende op zijn beurt klacht in tegen Maes.[67] Maes reageerde zich nadien af in een brief aan Jensen: "Ik hoop dat men in Frankfurt zelfs bij 't kletteren van 't onweder, onverpoosd verder doorwerkt. Hier in Tervuren gaat het werk steeds door, tot spijt van wie 't benijdt, en tegen de "wait and see" droomers, onder de leus 'labor improbus omnia vincit [oftewel: hard werken loont]'".[68]

Collaboratie leverde Maes en zijn entourage echter ook een voorkeursbehandeling op. Het bezoek van Bernatzik aan Tervuren bood Maes de gelegenheid om bloem en spek te bemachtigen in tijden van rantsoenering.[69] Via Bernatzik zocht Maes

60. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/17, Brief van Maes aan Bernatzik, 23 december 1941.
61. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/26, Brief van Maes aan Bernatzik, 8 juli 1942.
62. Hugo Adolf Bernatzik, *Afrika. Handbuch der angewandten Völkerkunde,* Innsbruck, 1947.
63. KMMA, AA.02, RIII Commission de Surveillance, Brief van Maes aan Schouteden, 16 september 1941. Over het *Bureau international d'ethnographie,* zie Maarten Couttenier, *Congo tentoongesteld,* 224-227.
64. Andrea Schampaert, "Eduoard De Jonghe", 108.
65. Frans Olbrechts, "De Kabila-beelden van Dr. J. Maes", *Kongo-Overzee,* 6, 1940, 47.
66. MBZ, AA, D 61 Maes, 3861, 135/2, Brief van Olbrechts aan Maes, 1 augustus 1940; KMMA, AA.03, S1, Brief van Olbrechts aan Schouteden, 1 augustus 1940.
67. KMMA, AA.03, S1, Brief van Maes aan het MK, 28 mei 1941; Olbrechts aan Maes, 22 oktober 1942; Olbrechts aan het MK, 26 oktober 1942; Maes aan de directeur, 29 oktober 1942.
68. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, I/16, Brief van Maes aan Jensen, 12 januari 1943.
69. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/18, Brief van Maes aan Bernatzik, 28 januari 1942.

contact met Hasslauer van het KPA in Brussel om "Vlaamsche soldaten vrij te krijgen uit krijgsgevangenschap".[70] Volgens Schouteden gaf Maes bovendien personen met wie hij in onmin leefde aan bij de Duitse overheden.[71] Maes gebruikte zijn contacten ook om buiten het MBC een carrière uit te bouwen. Ondanks de eerder vernoemde en mislopen benoemingen kreeg Maes nieuwe kansen in het onderwijs. Maes was al benoemd tot hoogleraar aan de RUG in 1939, maar nam in oktober 1942 de cursus Regionale aardrijkskunde over van Gaston Dept, die actief was in het verzet.[72] Maes was ook betrokken bij de creatie van de Vlaamse afdeling van de Belgische Koloniale Bond, een vereniging die in 1939 was opgericht door Cayen. Het lidmaatschap van de afgesplitste Vlaamse afdeling, geleid door Octaaf Engels, bood Maes de mogelijkheid om les te geven aan het Instituut voor Tropische Geneeskunde (ITG) in Antwerpen.

In mei 1942 startte daar een nieuwe opleiding koloniaal hoger onderwijs naast de bestaande opleiding van de Koloniale Hogeschool in dezelfde stad. Engels doceerde over koloniale economie en Maes kreeg de cursus Algemeene koloniale volkenkunde van Belgisch-Congo toebedeeld.[73] Hij zag de stad, waar burgemeester Leo Delwaide steun verleende aan het Duitse en anti-Joodse beleid, als het toekomstige centrum van de "Dietsche koloniale opleiding".[74] Onder impuls van Maes, en na contacten met Hendrik Elias, de Gentse oorlogsburgemeester en VNV-leider (na het overlijden van De Clercq), werden de lessen nadien ook uitgebreid naar Oost-Vlaanderen. Volgens Maes moest de Vlaamse jeugd worden geschoold zodat ze bij eerste gelegenheid de plaatsen konden bezetten "waar ze tot nu toe door de heerschende koloniale machten steeds uit gehouden werden".[75] De geograaf Maes koppelde onderwijs nu ook aan het begrip 'levensruimte'. Zo vormde de belangstelling voor de lessen in het ITG "een doorslaand bewijs van de machtige drang naar nieuwe levensruimte en de onbeperkte koloniale toekomstmogelijkheden die de schoone openbloeiende vlaamsche jeugd in ONZE KONGO, tot spijt van wie 't benijdt, wil gaan bezetten en veroveren".[76]

Het begrip *Lebensraum* was al ontwikkeld door de Duitse geograaf Oscar Peschel in de jaren 1870, maar kreeg pas grote bekendheid rond de eeuwwisseling dankzij Ratzel, die Maes zeker kende door zijn universitaire opleiding geografie aan de RUG. Ratzel was overtuigd van de eenheid van de mens, maar was daarom nog geen egalitair denker. De Duitse geograaf bleef een onderscheid maken tussen *Natur-* en *Kulturvölker,* waarbij hij Europeanen als superieur beschouwde ten opzichte van Afrikanen. Als darwinist stelde hij bovendien dat een *Volk* een bepaalde *Lebensraum* nodig had in de *struggle for space*. Volgens Ratzel resulteerde het gevecht om leven en dood onvermijdelijk in expansie via migratie, oorlog en kolonisatie. De conservatieve liberaal Ratzel was niet alleen een aanhanger van Otto von Bismarck, maar ook een voorstander van de Duitse nederzettingskolonies, een vorm van bezetting die door andere antropologen uit zijn tijd werd gezien als agressief en een obstakel voor vrijhandel.[77] In tegenstelling tot Rudolf Virchow, die zich kritisch uitliet over de fysieke mogelijkheid van migratie en kolonisatie, wees Ratzel erop dat Europeanen wel degelijk in staat waren om zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden. Toch was hij gekant tegen 'ras-

70. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, XX/1, Brief van Maes aan Hasslauer, 18 november 1940; 3863, 159 Divers, Maes aan Hasslauer, 6 december 1940.
71. KMMA, AA.03, D15, 1945, Brief van Schouteden aan de minister van Koloniën, 25 september 1944.
72. MBZ, AA, D 61 Maes, 3861, 135/2, Brief van Maes aan Schoep, 3 september 1943; MBZ, AA, D 61 Maes, 3861, Brief van Maes aan de rector van de ULB, 23 september 1941.
73. MBZ, AA, D 61 Maes, 3862, 144, Brief van Maes aan Engels, 10 april 1942; Engels aan Maes, 3 april 1942.
74. MBZ, AA, D 61 Maes, 3862, 144, Brief van Maes aan Engels, 12 januari 1942; Nico Wouters, *Stad in verzet. Antwerpen tijdens de Tweede Wereldoorlog,* Tielt, 2024, 14-15 en 57-62.
75. KMMA, DE 343, Brief van Maes aan Elias, ongedateerd [4 mei 1942].
76. MBZ, AA, D 61 Maes, 3863, 159 Divers; Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders?,* xi.
77. Ian Klinke, *Life, Earth, Colony: Friedrich Ratzel's Necropolitical Geography,* Ann Arbor, 2023.

senvermenging' en omschreef Ratzel Afrikanen als grote kinderen die nood hadden aan blank leiderschap. Het rekbare begrip *Lebensraum* raakte nadien sterk verspreid onder Duitse geografen, antropologen, economen en politici – Hitler incluis – om de Duitse expansie in Europa en Afrika te legitimeren. De woordkeuze van Maes tijdens de oorlog was dan ook erg omstreden.

Maes' enthousiasme omwille van de nieuwe onderwijsinitiatieven was trouwens ongetwijfeld mee ingegeven door revanchegevoelens na een opnieuw mislopen benoeming aan de Koloniale Hogeschool zelf, waar onderwijs aanvankelijk in het Frans verliep. In dit instituut, waar jonge, Belgische mannen tot koloniale ambtenaren werden opgeleid – Congolezen en vrouwen waren niet welkom – was de rol van Maes beperkt.[78] De cursussen Antropologie, ethnologie en prehistorie en Etnografie van Belgisch-Congo werden respectievelijk toevertrouwd aan Richard Kreglinger en Georges Van der Kerken. Maes mocht er enkel Franstalige niet-verplichte conferenties verzorgen over *Technologie des industries indigènes* (1924). Nadat er een Nederlandstalige afdeling was ingericht in 1938 kon dat ook in zijn moedertaal.[79] Na het overlijden van Kreglinger, nam niet Maes, maar de scheutist Natal De Cleene diens positie over. Tijdens de Tweede Wereldoorlog slonken Maes' kansen binnen de Koloniale Hogeschool nog meer. Zoals Nico Wouters recent aantoonde, vormde het instituut een belangrijk knooppunt binnen het verzet. Directeur Norbert Laude richtte er mee de verzetsorganisatie UCL55 op en speelde ook een belangrijke rol bij de bevrijding. Die kwam net op tijd voor Laude zelf, die op 1 september 1944 nog werd opgepakt en bijna was ter dood veroordeeld was.[80]

IV. De Euro-Afrikaansche levensruimte

Maes leunde dus sterk aan bij het Duits nazisme, ook al kwam hij tegelijk in conflict met de Duitse koloniale politiek die zich bleef richten op de creatie van een *Mittelafrika,* Congo incluis. Reeds vóór de Eerste Wereldoorlog bezat Duitsland koloniale gebieden ten westen (Togo en *Südwestafrika*) en oosten *(Ostafrika)* van Congo. Het gevaar dreigde dus toen al van twee kanten, aldus Maes.[81] Maar ook na het Verdrag van Versailles (1919) bleef de onrust bestaan. Alhoewel Hitler zich in *Mein Kampf* (1925) nog negatief uitliet over kolonialisme en zich vooral op Oost-Europa leek te richten, beschouwde hij de herinstallatie van de Duitse kolonisatie al snel als een economische noodzaak en richtte hij het KPA op. In een *Reichstagrede* van 1938 stelde Hitler dat het dichtbevolkte Duitsland ten onrechte niet *"jene großen Natur- und Bodenschätze"* waren toebedeeld zoals andere Europese naties. Later wees hij op de *"Übervölkerung unseres Lebensraums"* en omschreef hij de *"Raub der deutschen Kolonien"* als *"moralisch ein Unrecht"* en economisch gezien *"ein heller Wahnsinn"*.[82]

De onrust in Belgische koloniale kringen werd nog versterkt door de opkomst van de appeasement-politiek, waarbij Europese leiders koloniale concessies aan Hitler overwogen om een escalatie van geweld in Europa te voorkomen. Veel Britse politici pleitten voor een herschikking van de kolonies in Centraal-Afrika in ruil voor een demilitarisering in Europa. Dat er in een voorstel aan Hitler vooral naar Portugees Angola en Belgisch-Congo, en minder naar Engelse kolonies werd gekeken als compensatie, veroorzaakte

78. Bas De Roo, "Masters in de kolonisatie? De Koloniale Hogeschool van Antwerpen en zijn erfenissen (1920-2020)", in Pieter Boons & Sandrine Colard, (red.), *Congoville : Hedendaagse kunstenaars bewandelen koloniale sporen,* Leuven, 2021, 113-158.
79. Hidde Slotboom, "Congo en de Vlaamse beweging" ; Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders ?,* 196.
80. Nico Wouters, *Stad in verzet,* 57-62 en 113.
81. Joseph Maes, "Koloniale wetenschappen in het derde Duitsche Rijk", *TBVAS,* 4/1, 1934, 106.
82. Adolf Hitler, *Führerbotschaft An Volk und Welt. Reichstagrede vom 20.febr.1938,* München, 1938, 39 ; Adolf Hitler, *Der Fuhrer vor dem ersten Reichstag Grossdeutschlands. Reichstagsrede vom 30.Januar 1939,* Muchen, 1939, 22, 29 ; Wolfe Schmokel, *Dream of Empire,* 48-51, 130 ; Jolanda Ballhaus, "The Colonial Aims", 344, 349, 365.

grote bezorgdheid in België.[83] Ook Maes kon zich niet akkoord verklaren. Voormalige kolonies terugeisen tot daar aan toe, dat hoorde bij de "zelfbewustwording als wereldmacht en volk", maar Congo was bovenal Belgisch gebied en dat moest zo blijven.[84] Een standpunt dat hij ook verdedigde tijdens een debat over de herverdeling van de kolonies in het Brusselse *Hôtel Albert Ier*.[85] Over Ruanda-Urundi had Maes een heel andere mening. Hij verontschuldigde zich bijna voor het feit dat de eens Duitse koloniale gebieden in Belgische handen waren gevallen. Volgens Maes moest Ruanda-Urundi zo snel mogelijk "aan zijn rechtmatige eigenaar" worden teruggegeven.[86]

Alhoewel het idee van een verzoeningspolitiek verdween na de Duitse annexatie van Oostenrijk, vergrootte de angst voor een inname van Congo opnieuw bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Vele Duitsers wilden nog steeds de verbinding tussen de Atlantische en de Indische Oceaan realiseren of droomden zelfs van werelddominantie. Zo liet von Epp een economische studie schrijven over Congo waarin de opbrengsten uit koper, goud en diamant al werden berekend.[87] Hitler en verschillende leden van het KPA spraken ook over creatie van een Eurafrika, een gerecupereerd begrip dat zijn oorsprong kende in de Pan-Europese beweging. Reeds in de jaren 20 droomde Richard Coudenhove-Kalergi van een vereniging van Europa met zijn kolonies in Afrika die hij zag als een lethargisch "reservoir" van grondstoffen en een dunbevolkt gebied dat openstond voor emigratie.[88] Deze eurocentrische ideeën bleken al snel compatibel met het koloniaal denken in Duitsland waar men droomde van een uitbreiding van de 'levensruimte', het herstel van de 'verloren' kolonies en zelfs de overname van alle Europese kolonies in Afrika.[89] De notie *Eurafrique* kende eveneens succes bij Belgische rexisten en de reeds genoemde Cayen en Tollenaere.[90] Alhoewel Maes later werd geassocieerd met dat begrip, was hij geen medestander.[91]

Maes' positie tegenover Duitsland was erg ambivalent. Enerzijds had hij bewondering voor hun nazistische ideeën, en toonde hij begrip voor de Duitse eis tot de teruggave van haar voormalige kolonies, maar het idee van Congo onder Duits bewind bleef onaanvaardbaar.[92] "Thans staan alle Belgen kant en klaar om hun afrikaansch koninklijk erfgoed van alle vreemde invloeden te vrijwaren en er alle hebzuchtige machten "per fas et nefas" uit te smijten, het koste wat het ons kosten moet, zelfs ons opperste goed". Tegelijk protesteerde hij tegen de *"wait and see"* houding van de Belgische regering in Londen die noodlottig kon worden voor de "koloniale toekomst in het herlevend Euro-Afrikaansche komplex".[93] In mei 1942 trok Maes zelfs naar Berlijn om binnen de KPA te spreken over koloniale vraagstukken in Centraal-Afrika.[94] Maes zag een unie mogelijk van België en Duitsland na de oorlog in de "Europeesche levensruimte", maar keerde zich tegen een Duitse overname van Belgisch-Congo, een idee dat hij als een bedreiging beschouwde

83. Jolanda Ballhaus, "The Colonial Aims", 365-373 ; Carl Pansaerts, "Anglo-German Conversations on Colonial Appeasement, and the Involvement of the Belgian Congo (October 1937 - March 1938)", *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale,* 16, 1994, 41-80.
84. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur", *TBVAS,* 9/1,1939, 142.
85. MBZ, AA, D 61 Maes, 3863, 158, Brief van Maes aan de directeur van Centre d'examen des tendances nouvelles, 7 januari 1939.
86. MBZ, AA, D 61 Maes, 3857, 42, Onuitgegeven boekbesprekingen, Karl Hänel, *Vom Sudan zum Kap,* Leipzig, 1939.
87. Alexandre Kum'a N'dumbe III, *Hitler voulait l'Afrique. Les plans secrets pour une Afrique fasciste 1933-1945,* Paris, 1980, 119.
88. Richard Coudenhove-Kalergi, *Paneurope. Questions et réponses,* Vienne, 1931, 23.
89. Benjamin J. Thorpe, "Eurafrica : A Pan-European Vehicle for Central European Colonialism (1923–1939)", *European Review,* 26/3, 2018, 503-513.
90. Etienne Deschamps, "L'Eurafrique. Le fascisme et la collaboration francophone belge", *Cahiers d'Histoire du Temps présent,* 1, 1996, 141-161 ; Guy Vanthemsche, "To Involve", 507-509.
91. *Cité nouvelle,* 30 septembre 1945.
92. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur", *TBVAS,* 10/1-2, 1940, 105-106.
93. MBZ, AA, D 61 Maes, 3857, 42, Onuitgegeven boekbespreking van Karl Hänel, *Der belgische Kongo,* Leipzig, 1941.
94. MBZ, AA, D 61 Maes, 3862, 144, Brief van Maes aan Engels, 11 mei 1942.

voor de vruchtbare samenwerking van de "Europese renaissance".[95] Volgens Maes moesten zowel Congo als de voormalige Duitse kolonies niet deel uitmaken van een "Eurafrika", maar van de "Euro-Afrikaansche levensruimte", waarvan "wij Belgen een vooraanstaande deel moeten hebben!"[96] In een brief aan Bernatzik stelde hij: "In ieder geval willen wij, belgische kolonialen, onze Kongo van allen vreemden invloed vrijwaren en daarvoor zullen wij als het moet, ook strijden en doorvechten. De 'Euro-Afrikaansche levensruimte' moet en zal er komen, wat het ook kosten moet".[97] Een andere brief sloot hij af, in gebrekkig Duits overigens, met de slogan: *"Vive l'Euro-Afrique, unsere Lebensraumte* [sic]*"*.[98]

Maes keerde zich dus tegen een Duitse overname van Congo, al was hij duidelijk ook beïnvloed door het nazisme, wat zich uitte in antisemitisme, het beklemtonen van het economisch belang van de kolonisatie en het minimaliseren van de bijdrage van de missies. Net als de leden van het KPA, zag Maes de kolonie als een 'levensruimte' vol grondstoffen die na de oorlog vooral Europa ten goede moesten komen.[99] Volgens Maes zou Congo onbeperkte toekomstmogelijkheden kunnen leveren voor de "Euro-Afrikaansche levensruimte van het nieuwe vrijgevochtene en vereenigde Europa".[100] Net als Hitler, ging Maes uit van het idee van een overbevolkt "moederland" waarvoor Congo grondstoffen kon leveren die ten goede zouden komen aan de "naarstige werkmassa".[101] Volgens Maes moest Congo worden bezet door "eigen landgenoten" en niet door "joodsche heimatloozen". De koloniale inkomsten moesten daarenboven vloeien naar "onze hele volksgemeenschap" in plaats van naar "enkele bevoorrechte grootfinanciële groepen".[102] Binnen de NSDAP werd de toename van de Joodse invloed in Afrika gelinkt aan de stijging van het Bolsjewisme en mogelijke opstanden van gekoloniseerden.[103] Ook Maes noemde het communisme een "dodelijke kwaal" en een "volksvernielende kanker".[104]

Net als Ratzel wees de geograaf Maes ook op het belang van een kolonisatie via Europese *settlers*. Maes was al langer voorstander van Congo als bevolkingskolonie waarbij Belgen zich als 'kolonisten' voorgoed zouden vestigen in Centraal-Afrika en niet als 'kolonialen' voor een bepaalde termijn. Dit laatste systeem overheerste in Belgisch-Congo waar grote bedrijven, die instonden voor de grootschalige economische exploitatie, niet gediend waren met landbouwers die grote delen van het imperium innamen. Belgische kolonialen moesten na maximum drie jaar of bij ziekte of verarming terugkeren naar België.[105] Volgens Maes was de koloniale politiek van de liberale Franck in handen van de "groot-financie" die privé-initiatieven dwarsboomden. Een kolonie zonder kolonisten diende het belang van enkelingen en niet die van "het *algemeen welzijn* van *eigen* volksgemeenschap", zo stelde Maes.[106] Hij beweerde dat er ook andere vooraanstaande kolonialen op de bres stonden om de economische mogelijkheden van Centraal-Afrika "ten dienste te stellen van ons land en volk" om van "Kongo een werkelijk Belgische kolonie [te] maken", in plaats van het "koloniaal

95. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, XX/8, Brief van Maes aan Peucer, 12 augustus 1942.
96. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur (1939-1940)", *TBVAS,* 11/1-2, 1941, 281.
97. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/30, Brief van Maes aan Bernatzik, 3 november 1942.
98. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/26, Brief van Maes aan Bernatzik, 8 juli 1942.
99. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/2, Brief van Maes aan Bernatzik, 16 oktober 1940.
100. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur (1939-1940)", *TBVAS,* 11/1-2, 1941, 262.
101. MBZ, AA, D 61 Maes, 3857, 42, Onuitgegeven boekbesprekingen van Karl Hänel, *Der belgische Kongo,* Leipzig, 1941.
102. MBZ, AA, D 61 Maes, 3857, 42, Onuitgegeven boekbesprekingen, *Le problème social Nord-Africain. Journées sociales Nord-Africaines,* Alger, 1941.
103. Wolfe Schmokel, *Dream of Empire,* 71.
104. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur", *TBVAS,* 8/2, 1938, 247-263.
105. Bogumil Jewsiewicki, "Le colonat agricole européen au Congo-belge, 1910-1960: questions politiques et économiques", *The Journal of African History,* 20/4, 1979, 559-571; Vita Foutry, "Belgisch-Kongo tijdens het interbellum: een immigratiebeleid gericht op sociale controle," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis,*14/3-4, 1983, 461-488; Guy Vanthemsche, *Congo,* 54-55.
106. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur (1939-1940)", *TBVAS,* 11/1-2, 1941, 269.

erfdeel" uit zelfbelang aan "joodse financieele machten te verjakkeren!".[107]

Vooral de kolonist Victor Jacobs, een advocaat die zich samen met zijn vrouw in Katanga had gevestigd, kon op Maes' bewondering rekenen. Voor het *Comité spécial du Katanga* richtte Jacobs een reusachtig veeteeltbedrijf op dat moest voorzien in de bevoorrading van de Congolese mijnarbeiders in Elisabethville (Lubumbashi). Net als Maes stelde Jacobs zich kritisch op ten opzichte van de heersende koloniale economische politiek. In maart 1940 sprak hij in Antwerpen voor de Vlaamse Conferentie van de Balie over het gebrek aan kolonisten in Congo.[108] De tekst werd tijdens de oorlog vertaald in het Duits en gepubliceerd in de *Deutsche Kolonialzeitung, Monatsschrift des Reichskolonialbundes*.[109] Volgens Jacobs waren er in 1939 slechts 2285 kolonisten actief in Congo, waarvan 680 Belgen. "Congo is een vreemde akker, die uitgebaat wordt, en aan wien niemand, behalve de missionarissen, zijn zweet, zijn hart, zijn geest, zijn bloed geeft".[110] Hij was ervan overtuigd dat dit aantal in Congo, met Angola als voorbeeld, tot enkele tienduizenden kon worden opgetrokken.[111] Tijdens de Tweede Wereldoorlog streefden ook vele andere Belgen in Congo naar meer autonomie ten opzichte van de koloniale administratie in Brussel. Door het gebrek aan communicatie tussen België en Congo tijdens de oorlog – de minister van Koloniën verbleef in Londen – zagen vele kolonialen en kolonisten hun kans schoon om meer inspraak te eisen in het bestuur.[112] Het was ook een periode waarin alle 'kolonialen' plots verplicht 'kolonist' werden. Belgen die in Congo verbleven bij het uitbreken van de oorlog konden immers niet meer naar een bezet België terugkeren. Die verlengde aanwezigheid deed de vraag naar autonomie toenemen. Nederlandstalige kolonialen richtten bijvoorbeeld het tijdschrift *Band* op, een rechts Vlaams en koningsgezind tijdschrift dat in Leopoldstad werd uitgegeven.[113]

Volgens Maes, zelf actief in het koloniaal onderwijs, lagen in heel Centraal-Afrika onmetelijke toekomstmogelijkheden klaar voor de Vlaamse jeugd. In een brief aan Engels stelde Maes Congo voor als een Eldorado voor Vlamingen omdat het overbevolkte België, en vooral "onze zoo kroostrijke vlaamsche volksgemeenschap", dringend nood had aan nieuwe levensruimte".[114] Hij voorzag in de verhuizing van een Vlaamse, geschoolde boerenjeugd naar Katanga om een "gezonde en blijvende landbouwkolonisatie" uit te bouwen "ten bate van 't negervolk en *'t Noordzeeland!*".[115] Ook hier volgde Maes de nazi-ideologie waarin landbouwers een centrale rol zouden spelen bij het uitbouwen van een blanke *Lebensraum*. Banen in Congo moesten worden voorbehouden aan het "puik van onze jonge vlaamsche geschoolde jeugd" in plaats van aan buitenlanders en "joodsche heimatloozen". Volgens Maes moest Congo een tiende provincie van België worden "waar tienduizenden van onze volksgenooten een huiskring moeten gaan oprichten, er zich niet tijdelijk maar voor goed gaan vestigen, om er in welvaart en vrede een levenswaardig bestaan te gaan opbouwen. […] Kongo behoort tot onze levensruimte!".[116]

107. Idem, 267.
108. Victor Jacobs, "Congo en kolonisten. Waarom er geen kolonisten in Belgisch Congo zijn", *Rechtskundig Weekblad,* 9/35, 1940, 1313-1328.
109. Id., "Der Kongo und die Kolonisten", *Deutsche Kolonialzeitung,* 53/8, 1941, 186-188.
110. Id., "Congo en kolonisten", 1320.
111. Bogumil Jewsiewicki, "Le colonat agricole européen au Congo-belge"; Vita Foutry, "Belgisch-Kongo tijdens het interbellum, 461-488.
112. Maarten Couttenier, "Between Regionalization and Centralization. The Creation of the Musée Léopold II in Elisabethville (Musée National de Lubumbashi), Belgian Congo (1931-1961)", *History and Anthropology,* 25/1, 2014, 72-101; Guy Bud, "The 'Settler Moment' in Belgian Africa: Europeans in the Belgian Congo and Ruanda-Urundi during the Second World War", *Journal of Belgian History,* 50/1, 2020, 38-58; Guy Vanthemsche, "To Involve", 463-512.
113. Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders?*.
114. MBZ, AA, D 61 Maes, 3862, 144, Brief van Maes aan Engels, 6 juli 1942.
115. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur (1939-1940)", *TBVAS,* 11/1-2, 1941, 282.
116. *Idem,* 279.

De katholieke Maes richtte zijn aandacht dus opvallend genoeg niet op het aantrekken van missionarissen, maar wel op geschoolde blanke mannen die zich met vrouw en kinderen in Congo moesten vestigen, niet om snel fortuin te maken, maar om "Onze Kongo in onze levensruimte in te schakelen!!".[117] Maes' beperkte aandacht voor de missies, die hij nochtans goed kende – zijn schoonbroer Amaat Van Zandycke was scheutist in Congo – kan opnieuw worden verklaard door de invloed van de nazistische koloniale ideologie waarin missionarissen een minimale rol werden toebedeeld. In 1937 verbood von Epp al de samenwerking tussen missies en afdelingen van de *Reichskolonialbund*. Binnen het KPA werd aangenomen dat Afrikanen het best hun *"völkische Eigenart"* en godsdienst zouden behouden om hen te kunnen inzetten in een koloniale exploitatie-economie ten voordele van de metropool. Kerstening zou enkel leiden tot europeanisering, wat een voedingsbodem kon worden voor de opkomst van het communisme en oproer. De fysieke en mentale scheiding tussen witte en zwarte *Räume* werd gezien als noodzakelijk, ook om 'rassenvermenging' te voorkomen, een visie die door Bernatzik mee werd ondersteund.[118] Voor gemengde huwelijken tussen Europeanen en Afrikanen voorzag de Duitse koloniale rechtspraak straffen gaande van opsluiting tot de doodstraf.[119] In overeenstemming met de Duitse koloniale propaganda, stelde Maes dat koloniale overheersing niet alleen tot een financiële en morele opwaardering van België moest leiden, maar ook de Congolese bevolking moest 'verheffen' tot de 'civilisatie', zonder haar eigenheid daarbij te verliezen. Vooral dat laatste element onderscheidde de Duitse van de Belgische visie op de 'beschavingsmissie', waarbij de Belgen meer inzetten op bekeringen en scholing van de Congolezen. Belgisch-Congo moest volgens de etnograaf Maes geleid worden door de "Europeesche volksgemeenschap" en "gansch ons volk" dat tegelijk in dienst moest staan "van de inheemsche bevolking, van haar welvaart, haar heropbeuring, haar zedelijke en stoffelijke ontwikkeling in den ongeschonden doch veredelden kader van haar eigen inheemsche kultuur".[120]

Maes volgde hiermee dezelfde ideeën als de leden van de KPA-afdeling in Brussel waar Congolezen werden afgeschilderd als "primitief" en "niet ontvankelijk" voor de Europese cultuur. Europeanisering zou leiden tot "het rad dat voor de oogen draait, een soort kinomatografische voorstelling, die niet toelaat de constitutioneele elementen te onderscheiden, en van de primitieve neger, een gevaarlijk onevenwichtige maakt". Afrikanen moesten "geleidelijk den weg der evolutie […] opgaan volgens hun eigen natuurlijken graad van bevattelijkheid".[121] In het scenario waarbij Duitsland Congo zou overnemen, werd trouwens al gedacht aan een inperking van de rol van de missies. Die dreigende koerswijziging leidde tot sterk verzet bij de katholieke De Jonghe, die een groot voorstander was van de organisatie van onderwijs in Congo via de missies. Bernatzik, die De Jonghe omschreef als erg anti-Duits, rapporteerde aan Asmis: *"Unter diesen Umständen werden wir noch hart zu kämpfen haben, bevor sich unsere Absichten verwirklichen werden"*.[122] De Jonghe werd een jaar later gevangengenomen en twee maanden opgesloten in de citadel van Huy. Vlak voor de bevrijding, op 1 september 1944, werd hij nogmaals gearresteerd en weggevoerd naar het werkkamp van Fussen-Plansee, een satellietkamp van Dachau.[123]

Maes daarentegen, die tijdens de oorlog niet naar Congo kon reizen, zag voor zichzelf nog een actieve rol weggelegd in de kolonie, al was dat niet als landbouwer. Hij wou vooral de "vruchten

117. *Idem,* 283.
118. Markus Mosen, *Der koloniale Traum,* 54, 73-76.
119. Wolfe Schmokel, *Dream of Empire,* 166-181 ; Alexandre Kum'a N'dumbe III, *Hitler voulait l'Afrique,* 173.
120. MBZ, AA, D 61 Maes, 3857, 42, Onuitgegeven boekbesprekingen, Karl Hänel, *Der belgische Kongo.*
121. AR, Sekwester 1940-1945, 3061, 1 juni 1942.
122. AR, Sekwester 1940-1945, 3061, Brief van Bernatzik aan Wenig, 31 oktober 1940 en aan Asmis, 8 juli 1941.
123. Andrea Schampaert, "Eduoard De Jonghe", 108.

van 35 jaren onafgebroken afrikaansche studies en opzoekingen in dienste te stellen van de nieuwe volksgemeenschap en het schooner levensbestaan van onze kinderen."[124] Ook na de eerste grote verliezen van de Duitse troepen en het opdoeken van het KPA in februari 1943, droomde Maes nog van de mogelijkheid om naar de kolonie terug te keren: "Doordrijven zonder dralen moet ons ordewoord zijn want de tijd nadert met reuzenschreden waarop wij de mogelijkheid van een reisje naar Afrika mogen inzien".[125] Maes, die uiteindelijk nooit meer naar Congo zou reizen, rekende ook zijn kinderen tot de koloniale werkkrachten die zich in de "Centraal-Afrikaanse levensruimte" zouden kunnen ontplooien. Zijn eerder besproken museumgids was trouwens aan hen opgedragen en startte met een citaat uit *Naar Wijd en Zijd* (1905), een volkslied dat als de hymne van Belgisch-Congo werd beschouwd: "Is uw bodem hier klein/Ginds toch wacht u een strand/Als een wereld zo groot/Waar uw vlag staat geplant".[126]

Maes' zoon Robert studeerde ook effectief aan de Koloniale Hogeschool (1933-36), waar zijn vader lezingen gaf. In een brief aan de directeur Laude, liet Maes weten dat hij van hem een koloniaal wilde maken *"dont je pourrai être fier moi-même et dont notre colonie estimera les services"*.[127] Robert Maes trok voor de Tweede Wereldoorlog als gewestbeheerder naar het zuiden van Congo en kon pas terugkeren na de oorlog. Hij bestuurde tussen 1937 en 1946 onder andere Sandoa en schonk zelfs 'menselijke resten' en 'etnografische' voorwerpen aan het MBC waar zijn vader instond voor het inschrijven van de 'objecten'.[128] Robert kreeg twee dochters in Congo, maar omdat de kolonie niet bereikbaar was tijdens de oorlog, kon Joseph Maes zijn kleindochters niet zien. In een brief aan Bernatzik uitte Maes de hoop om zijn zoon aan hem te kunnen voorstellen. Hij bekende ook dat hij verlangde naar de dag dat hij "de twee meisjes [kon] kussen".[129] Maes gebruikte eveneens zijn contacten met Bernatzik om voor zijn jongste zoon Paul bijscholing te vinden in Duitsland.[130] Paul Maes kreeg er een opleiding als technieker, onder andere bij *Henschel und Sohn* in Kassel waar tanks werden gebouwd.[131] De firma maakte gebruik van dwangarbeiders en werd zwaar gebombardeerd door de geallieerden. Paul Maes keerde terug naar België en volgde les in het ITG in Antwerpen, waar zijn vader werkte. Joseph Maes hoopte dat zijn zoon, na het behalen van zijn diploma als *agent sanitaire colonial,* naar Centraal-Afrika kon vertrekken.[132] Paul koos echter voor een carrière als technicus in België. Ook Maes' oudste zoon Georges koos niet voor een koloniale loopbaan en werd advocaat in Brussel.

V. De Diets-Afrikaanse Unie

Zoals reeds aangetoond, werd Maes sterk beïnvloed door een nazistisch koloniaal gedachtegoed, maar verzette hij zich tegelijk tegen een Duits Congo. Ook zijn houding ten opzichte van de UZA was gekenmerkt door tegenstrijdigheden. Zo was Maes voorstander van de oprichting van een Diets-Afrikaanse unie, een vereniging van Vlamingen en Afrikaners in Centraal-Afrika, ook al weerklonken er ook in de UZA stemmen om Duitsland opnieuw kolonies te verlenen in Centraal-Afrika, met inbegrip van Congo. De rela-

124. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/2, Brief van Maes aan Bernatzik, 16 oktober 1940.
125. MBZ, AA, D 61 Maes, 3862, 144, Brief van Maes aan Engels, 11 augustus 1943.
126. Joseph Maes, *Guide*.
127. MBZ, AA, D 61 Maes, 3862, 139, Brief van Maes aan Laude, 4 januari 1934.
128. KMMA, Archief Etnografie, DE 974; Julien Volper, "La Mort et son numéro d'inventaire. Quelques réflexions autour des crânes humains en collections muséales", in Thomas Beaufils et Chang Ming Peng, (dir.), *Histoire d'objets extra-européens : collecte, appropriation, médiation,* Lille, 2021, 1-33.
129. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A26, Brief van Maes aan Bernatzik, 8 juli 1942.
130. MBZ, AA, D 61 Maes, 3863, 159 Divers, Brief van Maes aan Bernatzik, 6 december 1940; MBZ, AA, D 61 Maes, 911, XXIII/52, Brief van Maes aan Bernatzik, 22 augustus 1941; MBZ, AA, D 61 Maes, 911, XVII/8, Brief van Maes aan Haase, 17 januari 1941.
131. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/6, Brief van Maes aan Bernatzik, 6 maart 1941.
132. MBZ, AA, D 61 Maes, 911, A/18, Brief van Maes aan Bernatzik, 28 januari 1942, 17 juni 1942 en 3 februari 1943.

Een foto in Kamina toont naar alle waarschijnlijkheid twee kleinkinderen van Joseph Maes in koloniaal uniformpje. AP.0.0.40105, collectie KMMA Tervuren ; foto P. Maes, s.d. Alle rechten voorbehouden.

tie tussen Duitsland en de UZA was bovendien erg complex. Enerzijds deelden ze fascistische ideeën, zoals antisemitisme, het geloof in een blanke superioriteit en de noodzaak van een 'raciale' segregatie. De pro-Duitse minister van Binnenlandse Zaken Daniël Malan voerde in 1930 de *Immigration Quota Act* in om het aantal Joodse inwijkelingen te beperken. Anderzijds was hun relatie bijzonder gespannen sinds de aanval op *Deutsch-Südwestafrika* tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarna *South West Africa* onder Zuid-Afrikaans bewind kwam te staan. Zelfs tegenstanders van die inval, waaronder eerste minister James B. M. Hertzog, verzetten zich later tegen de teruggave van het mandaatgebied. Wel was Hertzog voorstander van een herschikking van de koloniale gebieden, zodat Duitsland toch het gedroomde *Mittelafrika* zou kunnen realiseren, zo lang dit zich maar ten noorden van een Zuid-Afrikaanse invloedsfeer bevond.

Ondanks die dreiging streefde Maes toch eerder naar een versterkte band tussen Vlamingen en Zuid-Afrikanen in Centraal-Afrika en niet zozeer naar een unie tussen Vlamingen en Duitsers. Nochtans hadden vele Duitsers zich tijdens het interbellum terug in het nabijgelegen Brits Tanganyika gevestigd.[133] Maes gaf hier voorrang aan een reeds bestaand en populair thema binnen de Vlaamse Beweging, ideeën waarmee hij mogelijks al op jonge leeftijd in aanraking kwam via zijn leraar Verschaeve. Om Maes' fascinatie voor de Zuid-Afrika te begrijpen, moeten we nog eens terugkeren, ditmaal naar de oprichting van de Zuid-Afrikaansche Republiek of Transvaal (1852) en Oranje Vrijstaat (1854) door Nederlandse kolonisten nadat ze door Britse troepen waren verdreven uit de Kaapkolonie. De annexatie van Transvaal door Britse troepen in 1877 leidde tot de eerste Boerenoorlog (1880-1881) waarna de Afrikaners hun onafhankelijkheid heroverden onder leiding van Paul Kruger. De tweede Boerenoorlog (1899-1902) resulteerde echter in de installatie van een Brits bewind.[134] In 1910 werd Transvaal deel van de UZA. Vele Afrikaners, waaronder Kruger, vluchtten naar Europa waar ze hun zaak verder verdedigden. In Duitsland bijvoorbeeld keerde Ratzel zich tegen de Britten en koos hij partij voor de Boeren die hij omschreef als loyaal en vrijheidslievend.[135] Binnen de Vlaamse Beweging werd de strijd van de Afrikaners tegen de Britten als voorbeeld gezien voor de Vlamingen in hun strijd tegen de Franse taaloverheersing, en dit over confessionele grenzen heen. De Maritzrebellie van de Boeren tegen de Britten eind 1914, overtuigde ook veel flaminganten om activistische standpunten in te nemen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Talrijke schrijvers en wetenschappers verwezen naar de gezamenlijke strijd van Boeren en Vlamingen. Hierbij werd niet alleen gewezen op een gedeelde taal en 'zeden', maar ook op een veronderstelde gedeelde 'raciale' oorsprong van Nederlanders, Vlamingen en Afrikaners.[136]

Eind 1899, na het uitbreken van de tweede Boerenoorlog schreef Verschaeve al het gelegenheidsgedicht *Transvaalsche Oorlog* waarin hij de Britten op de korrel nam.[137] Later noemde hij de kolonisatie in Congo zelfs een "onvergefelijke fout" van Leopold II en wees op de grote toekomstmogelijkheden in Zuid-Afrika. Volgens Verschaeve zouden Nederlanders, Belgen en Boeren zich kunnen verenigen als een "familie des volks" en Afrika kunnen leiden naar "de Goede Hoop". Anders dan Maes parafraseerde Verschaeve *Naar Wijd en Zijd* op geheel eigen wijze: "En is onze streek hier ook klein/Daar wachtte ons een land/Als een wereld zoo groot/ waar onze *stam staat geplant*".[138] Maes' leraar

133. Willeke Sandler, "A Foot in the Door: The Colonial Section of the German Foreign Office and the Settlement of Germans in Interwar Tanganyika", *Contemporary European History,* 34/4, 2024, 1262-1277.
134. Hermann Giliomee, *The Afrikaners - Biography of a People,* Virginia, 2004.
135. Ian Klinke, *Life, Earth, Colony,* 124.
136. S. Jacquemin, "Le Transvaal", *Bulletin de la Société Belge de Géographie,* 1, 1877, 433-68, 497-539; Chris Schoeman, "Afrique du Sud", in Bruno De Wever, Martine Van Asch & Rudi Van Doorslaer, (dir.), *Belges en guerre. Images inconnues, histoires insolites,* Tournai, 2012, 18-23; Yves T'sjoen, "Achter de trommels", 51-76. Slotboom, "Congo en de Vlaamse Beweging"; Joachim Traest, "Van Vlaams-Katanga tot Diets-Afrika".
137. Romain Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve,* 57-58.
138. Cyriel Verschaeve, *1830-1908. Met voorwoord en eenige aanteekeningen,* Gent, 1918 [1908], 44.

slaagde er ook in om zes leerlingen in Tielt te overtuigen om toe te treden tot de Oblaten. Het plan om hen als missionarissen naar Zuid-Afrika te sturen om de Boeren bij te staan, 'mislukte' omdat de paters vooral de Afrikaanse bevolking bereikten.[139] De beeldhouwer Arsène Matton, die in 1911 plaasteren afdrukken van Congolezen 'verzamelde' in erg omstreden omstandigheden, onderhield later nog contacten met Guillaume Heymans, de lijfarts van Paul Kruger. Matton koesterde plannen om bronzen afgietsels van zijn mallen in de UZA tentoon te stellen. De plannen bleven onuitgevoerd, waarna de beelden terechtkwamen op de wereldtentoonstelling van 1931 in Elisabethville.[140]

Zoals Michael Meeuwis al op overtuigende wijze aantoonde, bestond er ook in Vlaamse koloniale kringen in Congo én onder Afrikaners in Zuid-Afrika belangstelling voor een vermeende 'stamverwantschap'. Voor Vlaamse kolonialen dienden de Afrikaners als een voorbeeld in de strijd om taalrechten in Belgisch-Congo, waar Frans de voertaal was in de politiek, het rechtssysteem en het onderwijs. Omgekeerd verwezen Afrikaners, die vanaf de jaren 1870 al noordwaarts migreerden naar het bestaan van Nederlandstaligen in Congo in hun strijd om de bescherming van het Afrikaans. Malan, toen nog actief als predikant, kwam in 1912 zelfs naar Congo om de situatie van de Afrikaners in Katanga te bestuderen. Door de aanwezigheid van Afrikaners in Congo voelden Vlaamse kolonialen zich dan weer gesteund door een verhoogde aanwezigheid van het Nederlands in Centraal-Afrika. Franck, één van de 'drie kraaiende hanen' en een voorstander van de vernederlandsing van de RUG, trok bij zijn reis naar Congo in 1914 eerst langs de grote Zuid-Afrikaanse steden waar hij onder andere contact had met Malan.[141] Toch was niet iedereen voorstander. De vrijmetselaar Alphonse Cabra waarschuwde voor de negatieve invloed van de immigratie van Afrikaners voor de economische exploitatie van de kolonie onder leiding van grote bedrijven in Katanga.[142]

Mogelijks kwam Maes dus al op jonge leeftijd met het idee van een Diets-Afrikaanse unie in contact. Waar de Haulleville, de latere directeur van het MBC, nog wees op de 'aangeboren' koloniale mogelijkheden van de *Belgen,* duidde Maes op de lange aanwezigheid van *Vlamingen* en *Nederlanders* in Centraal-Afrika waarbij hij refereerde naar hun vermeende gedeelde taal, cultuur, 'tribale' oorsprong en een geschiedenis van onderdrukking.[143] De verdrukking van de Congolezen onder de Belgische kolonisatie, of een unie tussen Vlamingen en Congolezen of Duitsers kwam niet ter sprake. Maes keerde terug naar Hildebrand van Hooglede, Joris Van Geel en vooral de "Hollandsche en Vlaamse landgenooten" die zich als kolonisten vestigden in de Kaapkolonie. Hij besloot: "Vlamingen, wij zijn een volk met een koloniaal verleden. Vlamingen, wij zijn een volk met een koloniale toekomst".[144] Maes was ervan overtuigd dat de strijd van de Afrikaners tegen de Engelse overheersing in de UZA, waar Afrikaans als officiële taal werd erkend in 1925, als voorbeeld kon dienen voor de Vlamingen die in België achter liepen op de feiten. Maes bewonderde de Nederlanders in Zuid-Afrika, die hij "stamgenoten" noemde, omdat ze zich permanent hadden gevestigd als veefokkers en landbouwers. "Dietsch-vlaamsche boeren" die "met have en goed" waren vertrokken, met "durfkracht" en "taaien wil", dienden als voorbeeld voor Vlamingen die een nieuw bestaan wilden starten als kolonist in Congo. Maes gebruikte de veronderstelde band tussen Vlamingen en Afrikaners ook om het belang van het koloniaal onderwijs opnieuw te beklemtonen. Hij verwees nog naar het "reuzenkolonisatiewerk" van de katholieke missies in het verleden, maar

139. Dirk Vansina, *Verschaeve getuigt,* 182-183.
140. MBZ, AA, CABB (40) 368, Brief van Matton aan Pétillon, 28 juni 1953; Maarten Couttenier, *Anthropology and Race,* 284-315.
141. Michael Meeuwis, "From the Cape to the Congo and back: Afrikaners and Flemings in the Struggle for Dutch in Africa (1874-1960)", *Language Matters,* 46/3, 2015, 335; Joachim Traest, "Van Vlaams-Katanga tot Diets-Afrika", 320.
142. *Histoire d'une loge: les Amis Philanthropes de 1876 à 1998,* Bruxelles, 1999, 303.
143. Alphonse de Haulleville, *Les aptitudes colonisatrices des Belges et la question coloniale en Belgique,* Bruxelles, 1898; Couttenier, *Anthropology and Race in Belgium and Congo,* 252-258.
144. Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur", *TBVAS,* 8/2, 1938, 248.

duidde vooral op grote rol van wetenschappelijk geschoolde jongeren in de toekomst.[145]

Maes' fascinatie voor Afrikaners werd echter niet in dezelfde mate beantwoord vanuit de UZA. Zo sprak Maes met lof over *Africa's peril, the colour problem* (1938) van Hugh R. Abercrombie die geen probleem zag in de Duitse overname van Angola of het rijke zuiden van Belgisch-Congo. Ondanks de opkomst van het nazisme in Europa, zag Abercrombie ook weinig graten in een samenwerking van Duitse *"Nordics"* met Boeren, Britten, Nederlanders en Scandinaviërs in Afrika – Belgen en Vlamingen liet hij onvermeld – omdat ze een *"blood relationship"* deelden. Hij zag zeker verschillen, qua taal bijvoorbeeld, maar gemengde huwelijken konden helpen bij het versterken van *"the white blood"* en de creatie van een *"white aristocracy"* in Afrika. Volgens Abercrombie lag het probleem elders, namelijk bij de aanwezigheid van *"coloured races"* en de minderheidspositie van de blanken. Hij deelde hier de visie van Hertzog en Malan die meer en meer wezen op het 'zwarte gevaar' dan op de relaties tussen blanken onderling.[146] Volgens Abercrombie was er vooral nood aan uitbreiding van de koloniale militaire macht, *"white supremacy"* en segregatie om chaos te vermijden. *"Negrophilism"* en gemengde huwelijken tussen mensen met een verschillende huidskleur beschouwde Abercrombie, net als Ratzel en Hitler, als een bedreiging voor de *"race purity"*.

Ondanks het gebrek aan gedeelde visie over een Diets-Afrikaanse unie liet Maes nog een kopie van Abercrombie's boek opsturen naar Bernatzik. Maes beschouwde het als nuttige lectuur voor vooraanstaande koloniale personaliteiten in België, studenten handelswetenschappen en economie en "alwie in de naaste toekomst van Afrika belang stelt".[147] Ook in een brief aan Elias verklaarde hij nog dat Vlaamse jongeren in opleiding een reusachtige taak stond te wachten in Afrika waarbij hij verwees naar de verloren Zuid-Afrikaansche Republiek: "onze volksgenoten van Zuid-Afrika wachten met ongeduld op onze vlaamsche jongens om het oude dietsche-Oranje Transvaal uit den kerker te halen en weer vrij te laten opbloeien".[148] Kort daarna keerden echter de Duitse oorlogskansen en bleek de realisatie van een 'Diets-Afrikaanse Unie' onmogelijk. Heel anders verliep het in de UZA waar Smuts in 1939 de oorlog verklaarde aan Duitsland en als overwinnaar uit de oorlog kwam. De Duitsgezinde Malan, die zich tijdens de oorlog nog 'neutraal' wilde opstellen, werd in 1948 alsnog eerste minister. Hij werd opgevolgd door Hendrik Verwoerd die ook de nadruk legde op het 'zwarte gevaar'. Daar waar Duitsland de oorlog verloor en het nazisme opgaf, overleefde het fascisme in Zuid-Afrika in de vorm van Apartheid.[149] Ook in Belgisch-Congo was er na de oorlog nog plaats voor erg rechtse ideeën en bleef de *colour bar* in voege.[150] In België startte echter de repressie die Maes hard trof.

VI. Het proces Maes

Vlak na de bevrijding werd Maes gearresteerd en naar de gevangenis in Leuven overgebracht. Na een voorlopige invrijheidsstelling werd hij opnieuw aangehouden en in de gevangenis van Sint-Gillis opgesloten. Maes werd uit zijn ambt geschorst en niet langer betaald.[151] Er volgden huiszoekingen waarbij allerlei documenten in beslag werden genomen.[152] Verschillende getui-

145. Id., "Afrikaansche Literatuur", *TBVAS,* 9/1, 1939, 137-139.
146. Wolfe Schmokel, *Dream of Empire,* 122; Alexandre Kum'a N'dumbe III, *Hitler voulait l'Afrique,* 306-334.
147. Hugh Romilly Abercrombie, *Africa's peril, the colour problem,* London, 1938; Bespreking door Joseph Maes, "Afrikaansche Literatuur", *TBVAS,* 10/1-2, 1940, 82; MBZ, AA, D 61 Maes, 911, XXIII/38, Brief van Maes aan Hasslauer, 2 april 1941.
148. MBZ, AA, D 61 Maes, 3862, 144, Brief van Maes aan Elias, 11 september 1942.
149. Alexandre Kum'a N'dumbe III, *Hitler voulait l'Afrique,* 11.
150. Bambi Ceuppens, *Congo made in Flanders?*
151. KMMA, AA.02, E10, MB van 20 september 1944.
152. KMMA, AA.02, E10, Brief van Schouteden aan het MK, 5 september 1944; Schouteden aan het MK, 25 september 1944; Schouteden aan het MK, 11 september 1944; Olbrechts aan het MK, 27 mei 1952; Krijgshof aan Schouteden, 4 januari 1946; Schouteden aan het MK, 27 februari 1945.

gen werden verhoord die Maes' pro-Duitse houding aanklaagden. Volgens de burgmeester van Tervuren gedroegen de inwoners van Tervuren zich "zeer opgewonden" tegenover Maes vanwege zijn "anti vaderlandsche houding gedurende de bezetting".[153] Maes' kapper en postbode verklaarden dat hij propaganda voerde voor de Duitsers, geabonneerd was op de *Brüsseler Zeitung* en jongeren aanzette om in Duitsland te gaan werken. Volgens de politiecommissaris onderhield Maes ook nauwe banden met de VNV'er Piet Michiels, die in oktober 1941 werd benoemd tot burgmeester in Tervuren. Laatstgenoemde weigerde een sjerp te dragen met de Belgische driekleur en liet foto's van De Clercq en Elias opgehangen in het gemeentehuis.[154] Volgens de lokale schoolbestuurder had Maes vlak na bezetting in het bijzijn van Duitsers deelgenomen aan een drankpartij in het café *Aux Armes d'Angleterre* op het marktplein in Tervuren.

Joseph Maes verscheen uiteindelijk voor de Krijgsraad van Leuven op 25 mei 1945 op verdenking van economische collaboratie.[155] Hiermee behoorde hij tot de eerste reeks van beschuldigden die reeds in het eerste jaar na de bevrijding werden veroordeeld.[156] De Krijgsraad was een rechtbank van eerste aanleg waar de zwaarste gevallen van collaboratie werden behandeld.[157] Zijn oud-collega's Henri Schouteden, Frans Cornet, Olga Boone en Justin Bataire getuigden over Maes' gevoerde propaganda, zijn geleide bezoeken voor Duitse militairen, de voordrachten in Duitsland, het delen van gevoelige documenten en zijn lidmaatschap van het VNV. Schouteden wees erop dat Maes de Hitlergroet had gebracht voor leden van de *Wehrmacht*. Volgens Cornet was Maes overtuigd van de onoverwinnelijkheid en morele superioriteit van de Duitsers en de roofzucht van de Engelsen. Olga Boone, die jaren in onmin leefde met Maes, wees op het feit dat hij aanwezig was op de opening van het lokaal van de Nationaal-Socialistische Jeugd in Vlaanderen in Tervuren in bijzijn van Duitse autoriteiten.[158] Maes werd in verdenking gesteld van economische en politieke collaboratie en riskeerde een geldboete van 5 miljoen frank en levenslange hechtenis.[159] Hij werd in eerste aanleg veroordeeld tot 20 jaar buitengewone hechtenis en een geldboete van 1 miljoen frank; ongeveer de prijzenpot van de koloniale loterij in die week. In beroep werd Maes door het Krijgshof in Brussel in september 1945 uiteindelijk veroordeeld tot een straf van 20 jaar en een geldboete van meer dan 2 miljoen frank.[160] Hiermee behoorde Maes tot één van de 5.833 incivieken die straffen kregen van 10 tot 20 jaar opsluiting.[161] Volgens De Jonghe, die zijn deportatie had overleefd, was de straf voor Maes "streng, maar juist".[162]

Een veroordeling had veel gevolgen. Maes verloor zijn job, inkomen en pensioen en werd ook levenslang ontzet uit zijn burgerlijke en politieke rechten. Al zijn roerende en onroerende goederen werden onder sekwester geplaatst. Meteen na het proces werd Maes en zijn vrouw opgedragen om hun woning in het museum te verlaten.[163] Rachel Elvire Van Zandycke nam intrek bij haar broer, dorpspastoor in Meigem, en verloor elk recht op bijstand. Maes zelf werd opgesloten en werd

153. AR, Krijgsraad arrest Maes, Getuigen, 27 april 1945.
154. Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44 : lokaal bestuur en collaboratie in België,* Tielt, 2004, 236.
155. *Vrij Volk,* 2 juni 1945, 10.
156. Luc Huyse & Steven Dhondt, *Onverwerkt verleden : collaboratie en repressie in België 1942-1952,* Leuven, 1991, 179.
157. *Idem,* 19 en 295.
158. AR, Krijgsraad arrest Maes, Getuigen, 25 september 1944.
159. KMMA, AA.02 E10, Brief van Louis Tielemans aan Schouteden, 14 mei 1945.
160. KMMA, AA.02, E10, Besluit van Karel, prins van België en de Regent van het Koninkrijk, 8 juni 1946.
161. Luc Huyse & Steven Dhondt, *Onverwerkt verleden,* 166.
162. Francois Neyt & Louis De Stryker, *Approche des arts Hemba,* Villers-le-Bel, 1975, 15; Andrea Schampaert, "Eduoard De Jonghe", 108.
163. *Belgisch Staatsblad,* 19 juli 1946, 6023; KMMA, AA.02, E10, Brief van Schouteden aan Ontvanger, Kantoor der Gerechterlijke Akten en Domeinen, 14 mei 1946; AA.02 E10, Brief van Anne-Marie Maes de Saint-Georges aan Schouteden, 18 juni 1945; AA.02 E10, Brief van directeur Schouteden aan Mevr. Maes, 15 juni 1945; AA.02, E10, Brief van Magotte voor de Minister aan Schouteden, 20 juni 1946.

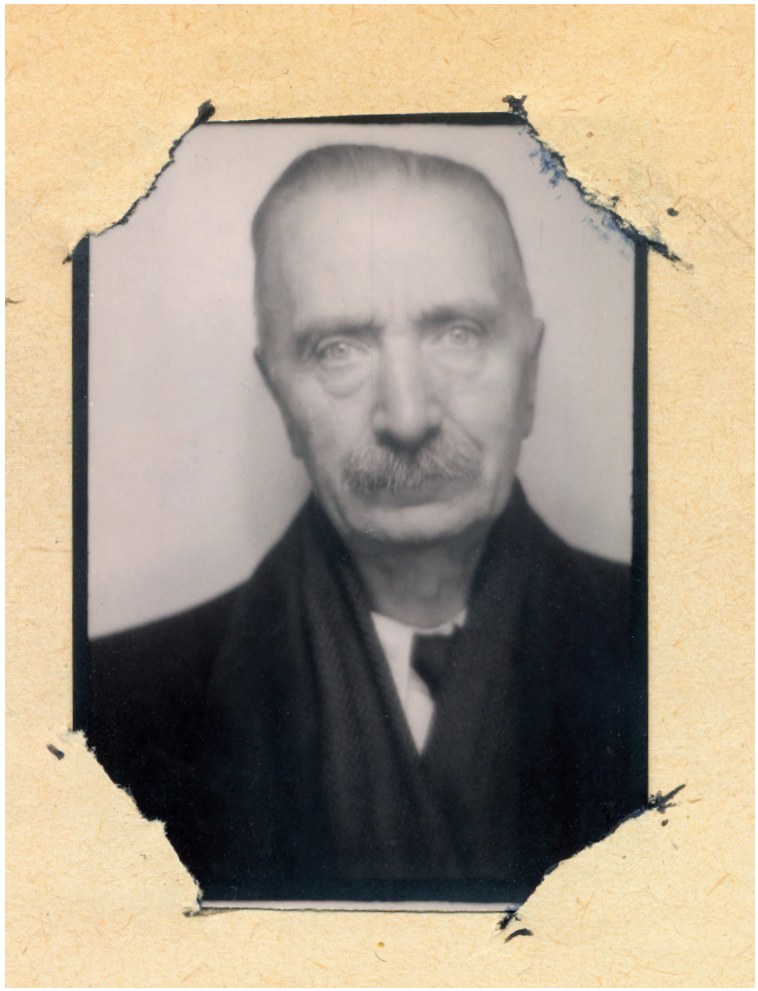
De grote markt van Tervuren met het café Aux Armes d'Angleterre rechts. Bron : postkaart van Nels, publiek domein.

overal *persona non grata*. Zijn onderwijsopdracht aan de Koloniale Hogeschool in Antwerpen werd beëindigd.[164] In de *Ecole Coloniale* in Brussel waar Maes sedert 1938 Koloniale letterkunde, Inlandse kunsten en ambachten doceerde, werd hij vervangen door Olbrechts die in 1947 Schouteden opvolgde als directeur van het MBC.[165] Albert Maesen, één van Olbrechts' leerlingen nota bene, kreeg de leiding over de afdeling etnografie in Tervuren. Ten slotte zorgde Maes' arrestatie ongetwijfeld ook voor conflicten binnen zijn familie. Maes' zoon Georges werkte voor het Hof van Beroep in Brussel en maakte dus deel uit van de rechterlijk macht die instond voor de veroordeling van zijn vader. Na diens dood deed Georges afstand van zijn schamele nalatenschap.[166] Maes' tweede zoon Robert keerde in 1946 vanuit Congo terug naar België, maar de relatie met zijn vader moet ook bijzonder gespannen zijn geweest. Robert was immers getrouwd met Paule Lescornez, de dochter van Paul Lescornez en Madeleine Poupeye; beiden lid van het verzet. Paules moeder was gestorven nadat ze in België gevangen had gezeten. Haar vader was in 1941 gearresteerd en werd aanvankelijk vastgehouden in de gevangenis van Sint-Gillis. Later werd hij gedeporteerd, veroordeeld voor spionage en gefusilleerd op 6 augustus 1943.

Maes werd vastgehouden in veertien verschillende Belgische gevangenissen (onder andere in Vorst en Merksplas) die hij zelf omschreef als *"camps de concentration"*.[167] Zijn vrouw bezocht hem regelmatig. Zoals vele veroordeelde collaborateurs kwam Maes vervroegd vrij in 1950. Maes keerde echter niet terug naar Tervuren en verbleef in een appartement in Schaarbeek. Twee jaar later overleed zijn vrouw.[168] Maes was enorm verbitterd en eiste een herziening van zijn proces. Een nota die in zijn archief wordt bewaard, bevat een foto van hemzelf. Maes is onherkenbaar.[169] In een brief aan het MK klaagde Maes erover dat hij onterecht was beschuldigd voor het gebruik van het woord 'levensruimte'. Alhoewel hij bewust voor de term koos, meende Maes dat hij van "Duitsgezindheid beschuldigd [was] omdat het woord Levensruimte de Nazi slogan Lebensraumte [sic] nauw verwant moest zijn! Men heeft mij gekerkerd omdat ik Vlaming en Kristen was en zal blijven!".[170] Omgekeerd beschuldigde Maes nu Schouteden van collaboratie omdat Duitse troepen zich in het MBC hadden geïnstalleerd. Het MK ging niet in op de aantijgingen of verklaarde de klachten als niet ontvankelijk.[171] Maes stuurde er zelfs op aan om te onderzoeken wie Léon L'Heureux, de directeur van het Laboratorium van het museum, zijn vrouw Germaine Durieux en hun pleegzoon Marcel Hansebout had verklikt. Alle drie overleden ze in 1945 na hun aanhouding en deportatie in 1942. Ze hadden een Britse piloot en leden van het verzet in hun woonst verborgen.

Maes eiste bovendien (tevergeefs) de teruggave van zijn documenten. Voor het manuscript van *Centraal Afrika 1482-1885. Geschiedkundig overzicht der ontdekking van het Kongobekken en stichting van de Onafhankelijke Congostaat* bezorgde Maes de minister van Koloniën nog een opmerkelijk ontwerp voor de cover: een portret van Leopold II met het onderschrift: "Hij schiep de Centraal afrikaanse Levensruimte en schonk ze Zijn Land Zijn Volk." Nog opmerkelijker was dat de postkaart, met het ontwerp op achterzijde, in feite een verdediging vormde van Leopold III in de koningskwestie met volgend onderschrift op de voorzijde: 'Leopold III: "Ja, hij komt terug!

164. MBZ, AA, INUTOM 4592 25bis, Brief van Godding aan Maes, 27 november 1953.
165. MBZ, AA, A45 COPAMI, 4787, 1/2, MB 16 april 1945.
166. AR, Sekwester 1940-1945, 2890, Brief van Georges Maes aan de Dienst Sekwester, 6 juli 1960.
167. Ceuppens, *Congo made in Flanders?*, x; MBZ, AA, INUTOM 4592 25bis, Nota van Maes, 1950?
168. MBZ, AA, JUST 156A, 425, Brief van Maes aan de minister van Koloniën, 24 juni 1952; AR, Sekwester 1940-1945, 2890, Brief van Georges Maes aan de Dienst Sekwester, 6 juli 1960.
169. MBZ, AA, INUTOM 4592 25bis, Nota van Maes, 1950.
170. MBZ, AA, JUST 156A, 425, Brief van Maes aan de minister van Koloniën, 21 februari 1952.
171. KMMA, AA.02, E10, Brief van Maes aan minister van Koloniën, 21 maart 1955; Gille aan Schouteden, 25 april 1955; MBZ, AA, JUST 156A, 425, Nota van 10 juli 1952.

Joseph Maes na zijn vrijlating in 1950. Bron : MBZ, AA, INUTOM 4592 25bis, Nota van Maes, 1950.

Hij bleef ons trouw, Wij blijven Hem trouw!"'. De ideeën van Maes over Congo bleven onveranderd: "Ik ben volstrekt overtuigd dat dit werk een gezonde invloed kan en zal uitoefenen op onze Vlaamse jeugd die, naar mijn bescheiden oordeel; nu meer dan ooit geroepen is om in *Onze* Kongo de levensruimte welke België en zijn Volk in *volle Erfenis* van wijlen Koning Leopold II in 1908 ontvangen heeft; te gaan bezetten".[172] Tot een Vlaamse bezetting van een 'Euro-Afrikaanse levensruimte' of de creatie van een 'Diets-Afrikaanse unie' is het echter nooit gekomen. Maes' ideeën hadden na de oorlog nog amper invloed en zijn wetenschappelijk onderzoek bleef vaak onvermeld. Maes stierf op 10 juni 1960. Amper 20 dagen later werd de onafhankelijkheid van Congo uitgeroepen.

VII. Besluit

Het historisch onderzoek naar de onderlinge verbanden tussen Vlaams-nationalisme, nazisme en kolonialisme staat nog in zijn kinderschoenen, zeker voor de periode van het interbellum. Dit artikel tracht hier een leemte te vullen. Ook al is het te vroeg om algemene uitspraken te formuleren, toch is uit deze tekst al gebleken dat de invloed van de Vlaamse Beweging en de Groot-Nederlandse koloniale droom binnen de koloniale ideologie zeker niet na de Eerste Wereldoorlog ophield te bestaan, zoals recent nog werd gesteld.[173] Joseph Maes, afdelingshoofd etnografie van het MBC, bleef ook nadien aanhanger van een 'Diets-Afrikaanse unie'. Als flamingant en oud-leerling van Verschaeve voelde hij zich nog steeds verbonden met zijn Nederlandstalige 'stamgenoten' in Zuidelijk Afrika. Zoals is gebleken uit dit artikel, haalde die bewondering zelfs de bovenhand op het idee van een unie met Duistland omdat de naziplannen voor de creatie van een koloniaal imperium in Centraal-Afrika zouden resulteren in een overname van de Belgische kolonie. Binnen een zogenaamde 'Euro-Afrikaansche levensruimte' zag de geograaf Maes in *Belgisch*-Congo vooral een grote rol weggelegd voor Vlaamse, geschoolde jongeren en zijn eigen kinderen. Afrikaners, eerder dan Duitsers, dienden als voorbeeld voor een nederzettingskolonie die niet zozeer gericht was op missionering dan wel landbouw en veeteelt.

Tot een uitvoering van deze ideeën is het echter nooit gekomen. Maes werd veroordeeld voor collaboratie en kon nadien nergens meer terecht. Zijn lidmaatschap van het VNV, de nauwe contacten en samenwerkingen met Duits wetenschappers, omstreden benoemingen dankzij Duitsgezinden, het gebruik van de beladen term *Lebensraum,* zijn antisemitische stellingen en het doorspelen van gevoelige documenten aan de Duitse koloniale administratie deden hem de das om. Ook in Zuid-Afrika kreeg Maes uiteindelijk geen gehoor. Alhoewel hij meer voelde voor een unie tussen Vlamingen en Afrikaners, dan wel tussen Vlamingen en Duitsers in Centraal-Afrika, werd die droom niet beantwoord vanuit Zuid-Afrika, waar politici zich minder bleken te concentreren op de relaties tussen blanken onderling, dan wel op het vermeende 'zwarte gevaar' en de uitbouw van het Apartheidsregime. Maes viel op die manier tussen verschillende stoelen en raakte al snel 'vergeten' door *'un vouloir-ne-pas-savoir',* zoals Paul Ricoeur al stelde.[174] Met de benoeming van Maes' opvolger in het MBC werd een zwarte bladzijde omgedraaid, zijn publicaties bleven onvermeld en een lemma in de *Belgische Koloniale Biografie* werd hem ontzegd. Het vergde dan ook jarenlang onderzoek om terug zicht te krijgen op de laatste jaren van Joseph Maes' leven en carrière. Hopelijk kan dit artikel een aanzet vormen voor verder onderzoek naar de spanningen tussen kolonialen en kolonisten en hun ideeën over nationalisme, nazisme, collaboratie en verzet.

172. MBZ, AA, JUST 156A, 425, Brief van Maes aan de minister van Koloniën, 16 oktober 1951.
173. Joachim Traest, "Van Vlaams-Katanga tot Diets-Afrika", 333.
174. Paul Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli,* Paris, 2000, 580.

Maarten Couttenier werkt als historicus en antropoloog in het AfricaMuseum (Tervuren) en aan de Universiteit Gent (departement geschiedenis). Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van de Belgische kolonisatie en wetenschapsgeschiedenis. Hij was curator van de tentoonstellingen Mensentuin. Koloniale tentoonstellingen wereldwijd (2021-22) en Het Congopanorama 1913. Koloniale illusie doorprikt (2025-26). Recent publiceerde hij bij Routledge Anthropology and Race in Belgium and Congo 1839-1922, New York, 2024.
maarten.couttenier@africamuseum.be

Afkortingen

AA	Afrika Archief
AR	Algemeen Rijksarchief.
IfK	Institut für Kulturmorphologie
ITG	Instituut voor Tropische Geneeskunde
KMMA	Koninklijk Museum voor Midden-Afrika
KPA	Kolonialpolitisches Amt
MBC	Museum van Belgisch-Congo
MBZ	ministerie voor Buitenlandse Zaken
MK	ministerie van Koloniën
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
RUG	Rijksuniversiteit Gent
TBVAS	Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies
ULB	Université Libre de Bruxelles
UZA	Unie van Zuid-Afrika